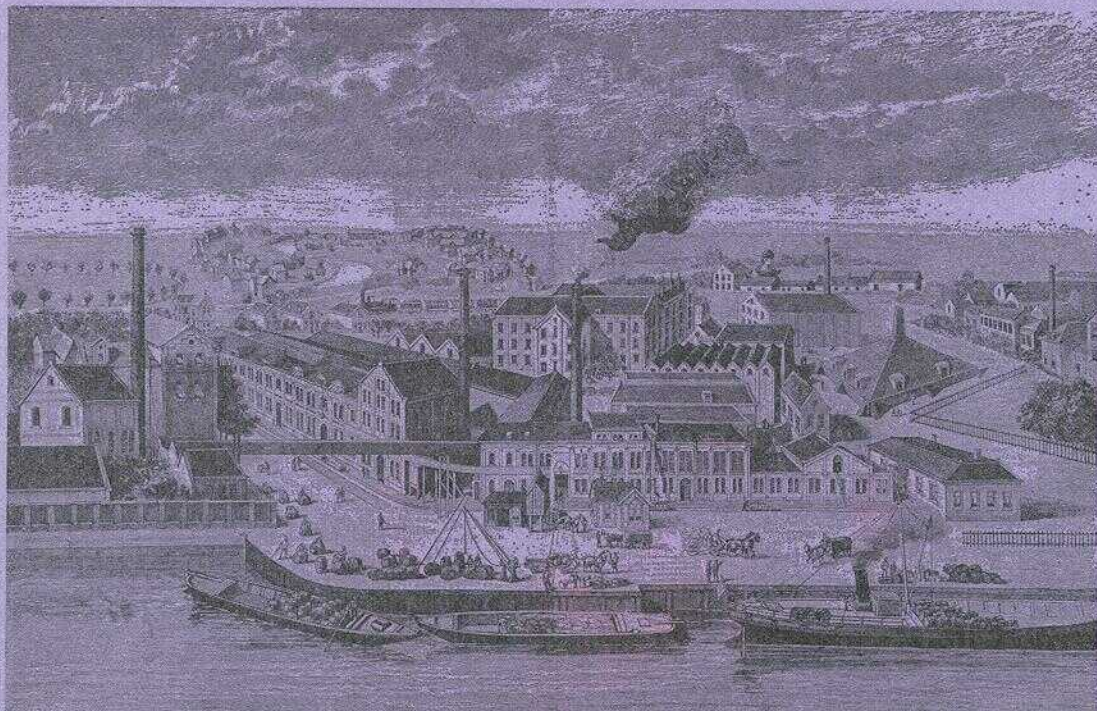

Bulletin KNOB

3

JAARGANG 80 | SEPTEMBER 1981

Inhoud

W. DE VRIES WZN

Prof. Eugen H. Gugel, J. C. van Marken
en de villa „Rust Roest” te Delft 113

A. VAN DRUNEN

De sigarenfabriek Goulmy en Baar te
's-Hertogenbosch 135

Monumenten uit de zorgen? 145

Boekbespreking 158

Archeologisch Nieuws 161

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen,
drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, drs. G. Hoogewoud,
mr. J. Korf, drs. J. C. T. M. van Laarhoven,
A. J. C. van Leeuwen, dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
dr. A. G. Schulte (van wege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P. Snoep,
prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, drs. C. C. S. Wilmer.

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.
Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de
secretaris van de KNOB:

Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill,
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

VOORZITTER *S. Buddingh'*

SECRETARIS *drs. P. Nijhof,*

*p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam*

PENNINGMEESTER *mr. L. A. H. J. M. Quant,*
p/a Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, drs. B. Bakker,

dr. J. H. F. Bloemers, drs. F. H. M. Bosch-Kruimel,

drs. P. L. van Dishoeck, mr. F. L. M. de Gou,

jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich,

drs. I. W. L. Moerman, ir. W. B. J. Polman,

drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt,

drs. H. Sarfaty, dr. D. P. Snoep.

PROF. EUGEN H. GUGEL, J. C. VAN MARKEN EN DE VILLA „RUST ROEST” TE DELFT

EEN MOMENT-OPNAME UIT DE GESCHIEDENIS VAN HET ARCHITECTEN-
HONORARIUM IN NEDERLAND (1882-1886)

W. DE VRIES WZN*

INLEIDING

In 1882 verschaftte de Delftse industrieel Jacobus Cornelis van Marken¹ aan Professor Eugen Heinrich Gugel², hoogleraar aan de Polytechnische School (thans: Technische Hogeschool) aldaar, opdracht tot het ontwerpen van woonhuizen voor zijn personeel in een te zelfder tijd door hem gesticht tuindorp, dat naar zijn echtgenote het „Agneta park” werd genoemd.

Tevens verzocht hij Gugel ook voor hemzelf in dat park een woonhuis te ontwerpen en de bouw ervan te begeleiden.

Over de door Gugel in 1884 ingediende declaratie voor zijn werkzaamheden ontstond een geschil. Van de achtergronden, inhoud en omvang hiervan kan nu nog worden kennis genomen uit de in het archief van de Koninklijke Nederlandsche Gist- & Spiritusfabriek b.v.³, te Delft, bewaarde correspondentie.

Het belang daarvan is, dat uit deze stukken een tijdsbeeld naar voren komt van het werk van een architect en van zijn ondergewaardeerde positie in die periode in Nederland.

In de na-Napoleontische tijd was de opleiding van de bouwmeester gebonden aan grote bouwwerken. De studie bepaalde zich nagenoeg tot het natekenen en pijnlijk opmeten van de „vijf bouwwoorden”: de dorre bouwformule drukte de bouwkunst dood.⁴

* Mr. W. de Vries Wzn studeerde aan de V.U. te Amsterdam, waar hij in 1970 promoveerde op de totstandkoming van de Ongevallenwet 1901. Na in Amsterdam van 1937-1950 werkzaam te zijn geweest in het bedrijfsleven en de advocatuur, aanvaardde hij een functie bij de Kon. Ned. Gist- en Spiritusfabriek n.v. te Delft, waar hij in 1976 als directeur-personeel van Gist-Brocades n.v. werd gepensioneerd. Publicaties o.a. in *Ons Amsterdam* (1958); *Maandblad Economie* (1967); *Sociaal Maandblad Arbeid* (1970-1974); *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* en het *Ned. Juristenblad* (1978). Medewerker aan het Biografisch Woordenboek voor Nederland.

Tegen het midden van de 19de eeuw was de bouwkunst in Nederland dusdanig in verval geraakt, dat van verschillende zijden druk werd uitgeoefend, om naast de militaire academie te Breda, en de akademies voor beeldende kunsten te Rotterdam, 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch, in welke laatste toen het onderwijs in bouw- en beeldhouwkunst plaats vond met verwaarlozing van de constructieeler, een afzonderlijke opleiding in het leven te roepen, waarin daaraan wèl aandacht zou worden besteed. Zo werd aan de in 1843 opgerichte Koninklijke Akademie te Delft, ook bouwkunde als te doceren vak opgenomen.

Deze opleiding kwam in moeilijkheden, in hoofdzaak door een veel te straffe studiebegeleiding. Het daardoor opgeroepen studentenverzet leidde in het begin van de jaren zestig tot sluiting van de Akademie.⁵ Bij de in hoofdzaak door Thorbecke tot stand gebrachte wet op het middelbaar onderwijs van 1863 — waardoor onder andere ook de hogere burgerschool haar intrede deed — werd de Koninklijke Akademie in 1864 vervangen door de Polytechnische School. Daardoor verloor de Koninklijke Akademie de status van hoger onderwijs-instituut en werd een middelbare opleiding.⁶ De docenten, die mee overgingen behielden niettemin de titel van professor en ook de nieuwbenoemden

¹ Dordrecht 30.7.1845 — Delft 6.1.1906.

² Bergzabern (Beieren) 26.3.1832 — 's-Gravenhage 21.5.1905.

³ Thans dochteronderneming van Gist-Brocades n.v., te Delft.

⁴ J. F. Klinkhamer, „De afdeling Bouwkunde”, *Gedenkschrift van de Koninklijke Akademie en van de Polytechnische School 1842-1905*, samengesteld ter gelegenheid van de oprichting van de Technische Hoogeschool, Delft 1906, 193-200.

⁵ H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende Eeuw. Een Streven naar Erkenning en Macht*, Den Haag 1980, 150-170.

⁶ Lintsen, *o.c.*, 190-191.

kregen die. De studentencorpora aan de rijks-universiteiten berichtten de senaat van het Delftse studentencorps echter, dat zij dit niet langer als zodanig erkenden en derhalve alle relaties verbraken.

Bij de stichting van de Polytechnische School werd eigenlijk voor het eerst rekening gehouden met het onderwijs en de opleiding van de architect en een leerstoel voor de bouwkunst opgericht. De Polytechnische School kende zes studierichtingen: die van de aanstaande industrieel of technoloog, van de civiel-, bouwkundig-, scheepvaartkundig-, werktuigkundig- en mijn-ingenieur. Maar voor de bezetting daarvan met bevoegde onderwijskrachten kon niet volledig uit het Nederlandse docentencorps worden geput. Dit was de reden, waarom er in die eerste jaren verscheidene buitenlanders als hoogleraren in Delft werden benoemd.

Weliswaar werd bij de nieuwe wettelijke regeling rekening gehouden met de waarheid, dat de architectuur een wetenschappelijke ondergrond moet hebben, maar tegelijkertijd werd de fout begaan de opleiding van de architect nageenog geheel vast te kluisteren aan die voor de civiel ingenieur. Vandaar voor de student bouwkundig-ingenieur overvoering met theoretische kennis en tijdgebrek voor de opleiding zelf.⁷

Vrijwel analoog aan deze onderwijsontwikkeling liep die van de organisatie van bouwkundigen. De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, opgericht op 26 januari 1842, bestond aanvankelijk niet alleen uit architecten-leden, maar telde ook andere, zoals aannemers, leveranciers van bouwstoffen, kortom allen die zich aangetrokken voelden tot het bouwen in het algemeen. Dit zou zo voortduren tot 1908, toen de beoefenaars van de bouwkunst zelf, de

architecten, zich tegen het einde van de vorige eeuw als een afzonderlijke groep met eigen streven bewust geworden, de Bond van Nederlandse Architecten oprichtten.⁸

EUGEN H. GUGEL

Tijdens zijn speurtocht naar bevoegde onderwijskrachten voor de Polytechnische School werd Thorbecke door de Duitse professor Ludwig Lange — die zijn inzending voor een prijsvraag voor museumbouw te Amsterdam had bekroond gezien — opmerkzaam gemaakt op diens leerling Gugel.⁹ Deze was toen 32 jaar oud.

Moelijk was de taak die de jonge Duitser op zich nam. Hij werd de stichter van de afdeling Bouwkunde, te Delft, en heeft achtendertig jaar lang daaraan leiding gegeven. Ondanks de eerder genoemde bezwaren van de wettelijke regeling drukte Gugel door zijn grote gaven en zijn persoon, als classicus, renaissancist en bewonderaar van de bouwkunst der middeleeuwen, zijn stempel op het bouwkundig onderwijs in Nederland, zonder ook de bouwconstructie-leer te verwaarlozen.¹⁰

In 1882, toen de 50-jarige Gugel (afb. 1) en de 37-jarige Van Marken met elkaar in relatie traden had de eerstgenoemde in Nederland al een aantal belangrijke gebouwen op zijn naam staan.¹¹ Daarnaast had hij ook talrijke publicaties het licht doen zien.¹² Als redacteur van het Bouwkundig Weekblad, door zijn lidmaatschap van besturen, als beoordelaar van prijsvragen, als lid van de Rijkscommissie van Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst was Gugel toen reeds een gezaghebbende figuur in Nederland op het terrein van de bouwkunde.

⁷ Klinkhamer, *o.c.*, 198.

⁸ *De architect en zijn werk*, en *Van 1842 tot 1956*, een tweetal uitgaven van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandse Architecten B.N.A. z.j.

⁹ Over Gugels Duitse carrière zijn gegevens te vinden in de volgende biografische opstellen: „Professor E. Gugel”, *Bouwkundig Weekblad* van 31.8 en 7.9.1889; J. F. Klinkhamer, „Eugen Gugel, hoogleraar aan de Polytechnische School”, *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* jg. XII, dl. XXIII (1902), 109; J. J. L. Boudrez, „Professor Gugels 70e verjaardag”, *De Bouwwereld* 1902, 109; C. Muysken, „Professor Gugel 70 jaar”, *De Ingenieur* 1902, 230; J. H. W. Leliman, „Levensbericht van Eugen Gugel”, *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1906-07.

¹⁰ Klinkhamer, *De Afdeling Bouwkunde*, *o.c.*, 197.

¹¹ Onder meer het gebouw voor de Physica, te Delft (1874); het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, te 's-Gravenhage en de studentensociëteit, te Leiden (beide 1875/6, afgebrand respectievelijk in 1964 en 1959). In 1875 ontwierp en bouwde hij samen met P. J. H. Cuypers een nieuwe torenspits voor de Nieuwe Kerk te Delft, waarvan de oude in 1873 door brand was verwoest. In 1894 zou, samen met J. F. Nieuwenhuis, het universiteitsgebouw te Utrecht volgen. Ook in Duitsland en Zwitserland ontwierp hij tal van gebouwen.

¹² Zijn *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur* (1868) had al enige herdrukken beleefd. Samen met zijn collega Henket publiceerde hij in die jaren vóór zijn samenwerken met Van Marken *Architectonische Vormleer* (4 delen 1880-1883).

Afb. 1. Prof. Eugen H. Gugel op ca. 45-jarige leeftijd.

Afb. 2. Het echtpaar Van Marken-Matthes omstreeks 1895.

Gedragen door een idealistische taakopvatting werkte hij met ernst en overtuiging. Grote liefde voor zijn kunst en studie verlangde hij ook van anderen. Werkkracht paarde hij aan plichtsbesef en met meeslepde lust en frisheid volbracht hij zijn taken. Gloedvol was zijn voorzicht en zijn Zuid-Duitse tongval deed die zacht en vloeiend klinken. „Als de warmte van zijne meening hem medesleepte, dan verraadden de levendigheid van zijn woord en de bewegelijkheid zijner gebaren een geestdriftig, licht ontvlambaar zuidelijk temperament”. Zijn voorname natuur versmaadde goedkope populariteit, deed hem afkerig zijn van pose en frase, van uiterlijkheid in het algemeen. Een zekere schroom, in het leven geroepen door fijngevoeligheid en bescheidenheid, door de wens om zelfs de schijn te vermijden, deed Gugel zich dikwijls op de achtergrond van het openbare leven houden, maar lokte ook wel eens de schijn-

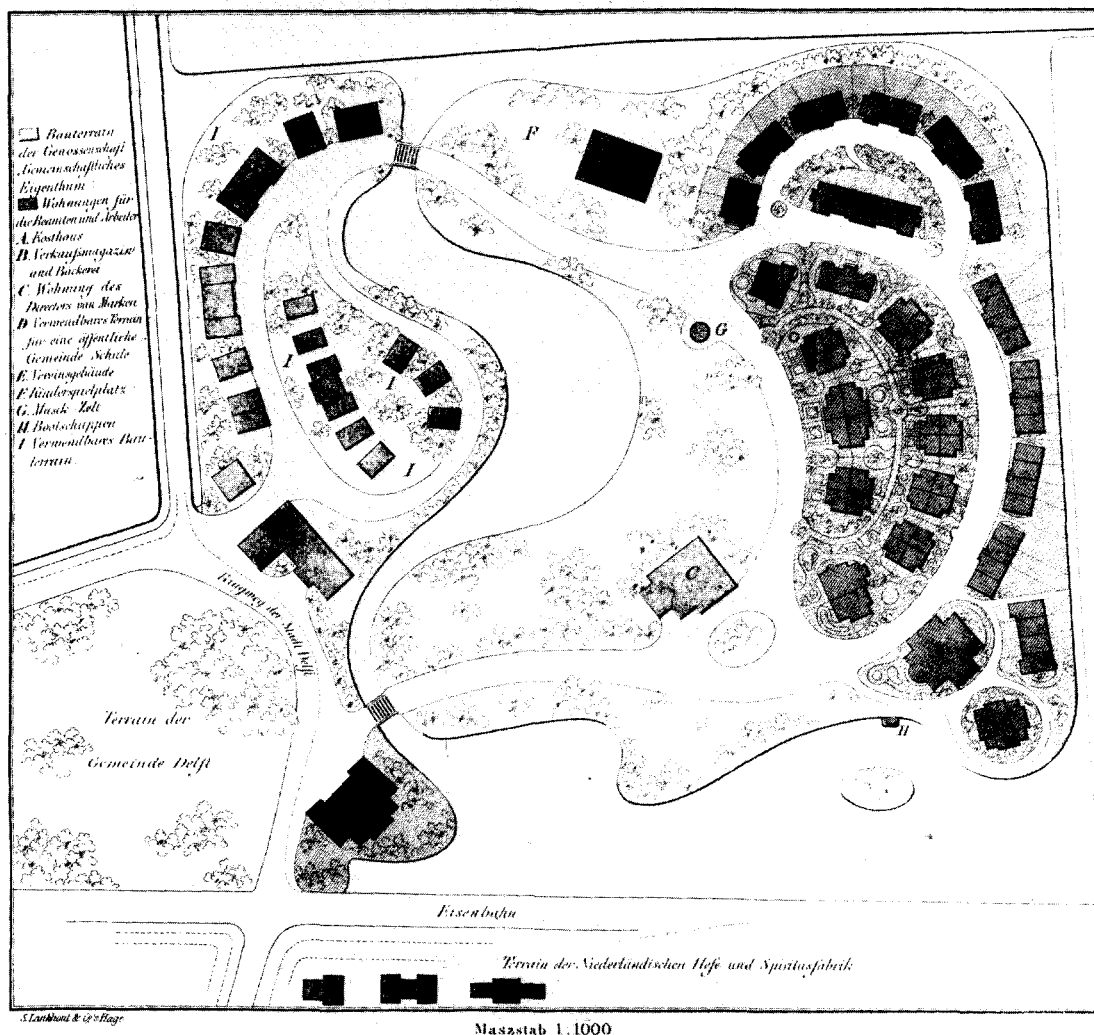
bare bruuskheid van zijn wezen uit, die, hemzelf dan onbekend, enkelen trof. Bij Koninklijk Besluit van 2 juli 1902 no. 54 werd Gugel gepensioneerd per 1 september daaropvolgend. Hij verhuisde van Delft naar 's-Gravenhage, waar een slopende ziekte op 21 mei 1905 een einde maakte aan zijn leven.

J. C. VAN MARKEN

Van Marken riep derhalve niet de hulp in van de eerste de beste voor de uitvoering van zijn plannen. Maar hijzelf (afb. 2) was ook al een eind op weg om naam te maken.

Na als eerste in Nederland in 1867 de studie in de technologie te hebben beëindigd, werd hij in 1868 aangezocht een gistfabriek op te richten. In 1870 ving de productie daarvan aan; na vijf jaren getob met de uiterst moeilijk in industrieel gareel te krijgen, levende gistcel, leek het in het begin van de jaren tachtig dat de kin-

PLAN VOM AGNETA-PARK

Afb. 3. Een van de eerste ontwerpen van het Agnetapark.

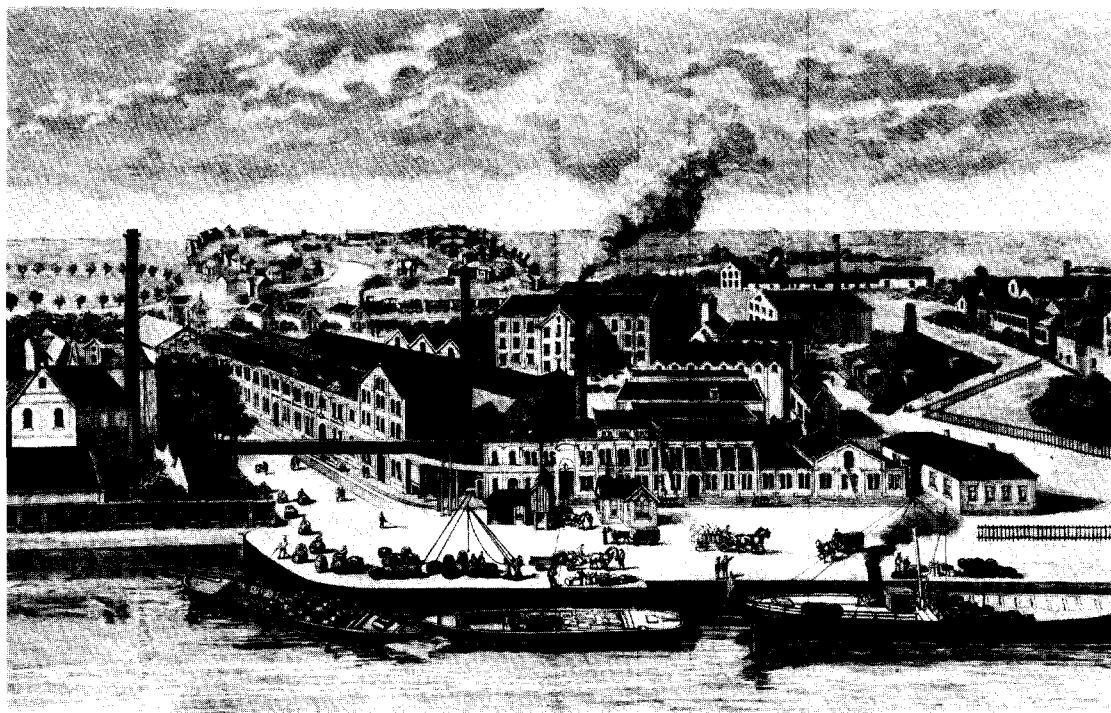
derzichten achter de rug waren.¹³ Met een gevestigde gistfabriek en een tweede, een oliefabriek, in oprichting had van Marken niet alleen door zijn goede producten, maar vooral ook door zijn progressieve sociale beleid bekendheid gekregen in Nederland. Ook hij had toen al een aantal publicaties op dit terrein op zijn naam staan, waarvan het in 1881 bij Chaix, te Parijs

¹³ Voor een uitvoeriger schets van Van Marken als industrieel zij verwezen naar mijn opstel „J. C. Van Marken en het Agnetapark”, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* no. 11, maart 1978, 3-34, waarin ook een opgave voorkomt van de over hem verschenen biografieën.

verschenen boek: *La question ouvrière à la fabrique néerlandaise de levure et d'alcool* bezig was hem ook een internationale faam te bezorgen.

Omstreeks 1880 waren Van Marken en zijn echtgenote, Agneta W. J. van Marken-Matthes, begonnen „een lievelingsdenkbeeld te verwezenlijken en daardoor hun levenstaak te voltooien”.¹⁴ Met een harmonie-model voor

¹⁴ J. C. van Marken, *Levensidealen. Herinneringen uit het leven van J. C. van Marken*, verzameld door A. Van Marken-Matthes, Delft 1907, 139 en 123.

Afb. 4. De Nederlandsche Gist- & Spiritusfabriek n.v. te Delft met het daarbij gelegen woonpark „Het Agnetapark” voor het personeel. In het midden daarvan „Rust Roest”.

ogen van samenwerking van kapitaal, leiding en arbeid hadden zij uitgebreide sociale maatregelen voor het personeel van de onderneming getroffen. Verwezenlijking van hun „lievelingsdenkbeeld”, het tot stand brengen van een tuindorp, waarvoor toen al verschillende voorbeelden in het buitenland waren na te volgen, zou de afronding hiervan zijn.¹⁵

Begin 1882 kocht Van Marken voor eigen rekening een achter de Gistfabriek, ten westen van de spoorlijn 's-Gravenhage-Rotterdam gelegen terrein van 4 hectaren (afb. 3). Aan de Haarlemse tuinarchitect Louis Paul Zocher (1820-1915)¹⁶ gaf hij opdracht een schetsplan op te stellen voor een park met waterpartijen en bruggen, waarin ook woningen konden worden opgenomen. Tegelijkertijd moet ook Prof. Gu-

gel uitgenodigd zijn deze woningen te ontwerpen. Op zijn in oktober 1884 (hierna nog te behandelen) declaratie aan Van Marken brengt Gugel een bedrag van f. 500.— in minderin-, dat hem op 24 januari 1882 „bij wijze van voorschot” was verstrekt. Deze toog daarop samen met zijn assistent F. M. L. Kerkhoff¹⁷ aan het werk om woningen te ontwerpen naar het model van die gebouwd te Mühlhausen.

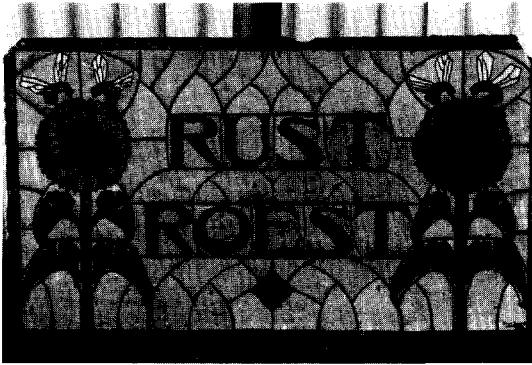
Ondertussen had mevrouw Van Marken samen met de in 1883 als maatschappelijk werkster aangestelde Marie Kruseman een onderzoek ingesteld naar de woongewoonten en -wensen van werknemersgezinnen in Delft en omgeving. Zij bezochten daartoe 48 huizen, noteerden maten enz. en stelden de resultaten ter beschikking van Gugel en Kerkhoff. In au-

¹⁵ Zie daarover het artikel van Frank Smit, „Fabrikanten, de smaakmakers van de stedenbouw”, *Wonen TA/BK*, maart 1975. Op de bladzijden 9 en 21 daarvan wordt ook aandacht geschonken aan de Van Markens en hun Agnetapark. Ook voor de literatuuropgave over tuindorpen wordt naar dit artikel verwezen.

¹⁶ Zie: *Wonen TA/BK*, speciaal nummer over het onder-

werp: „Stadspark en buitenplaats” 9 oktober 1977. Over het Agnetapark blz. 4-5.

¹⁷ Rotterdam 10.5.1885 — 's-Hertogenbosch 16.9.1911. Kerkhoff studeerde bouwkunde te Delft; hij was van 1889 tot 1909 ingenieur-architect van de gemeente 's-Hertogenbosch en betrokken bij de aanleg van de neo-rennaissance-wijk 't Zand.

Afb. 5. Gevelsteen ontworpen door E. Gugel en in 84 tegels; door Joost Thoof & Labouchère („De Porceleynse Flees”) te Delft uitgevoerd.

gustus van datzelfde jaar bezochten Van Marken en zijn echtgenote, vergezeld door Gugel en G. Knuttel, chef van de in 1880 ingestelde Afdeling Belangen van het Personeel, een tentoonstelling in Berlijn op het gebied van hygiëne en reddingwezen, waar ook ideeën waren op te doen met betrekking tot de bouw van arbeiderswoningen.

In dezelfde maand werd de eerste steen gelegd voor de bouw van de Nederlandsche Oliefabriek n.v. te Delft en de eerste spade in de grond gestoken voor de aanleg van het park; de voor de vijvers uitgegraven grond werd benut voor de ophoging van het bouwterrein.

Van Marken, na 1885 bijgestaan door zijn neef en mededirecteur F. G. Waller, wist de onderneming al vóór 1895 uit te bouwen tot wat wij thans een multi-national noemen. Een reeds omstreeks zijn veertigste levensjaar optredende zenuwaandoening en de bestrijding daarvan met morfine sloopte zijn lichaam, zodat hij al op 60-jarig leeftijd te Delft overleed, vijf maanden na Gugel.

¹⁸ *De Fabrieksbode*, 4e Jg. no 21, d.d. 23.5.1885, blz. 2. Deze beslissing is de Van Markens overigens niet in dank afgenomen. In de eerste plaats niet door vele bewoners van het park, wat o.a. bleek uit de leegstand van woningen die binnen het blikveld van de villa vielen; vervolgens uitte Hélène Mercier al in 1886 daarop critiek in haar boekje *Over arbeiderswoningen*, Haarlem 1886, blz. 223; dat ook Van Marken's evenknie op industrieel en sociaal terrein, de Hengelose machinefabrikant D. W. Stork, hem in deze beslissing niet kon volgen is bekend geworden uit de briefwisseling gepubliceerd in: W. C. Mees, *Man van de daad*. *M*

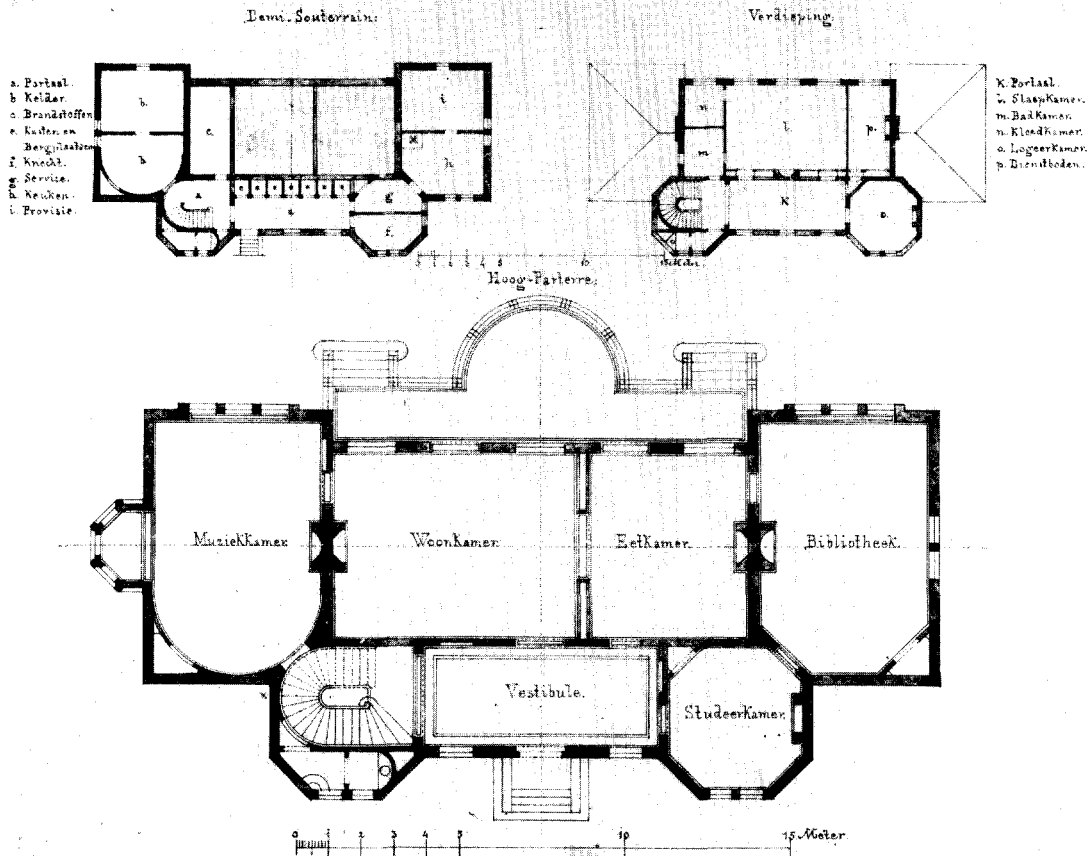
DE VILLA „RUST ROEST”

Overeenkomstig hun levensbeschouwing — geloof in de vooruitgang, in samenwerking en gemeenschap — besloten de Van Markens ook zelf in het Agnetapark te gaan wonen. Met hun eigen woorden gaven zij de beweegredenen voor deze beslissing aldus weer: „Zij stellen zich voor daar temidden van Park en Fabrieken bij en met en voor zooveel, met vernieuwde toewijding samen te werken tot voortdurende ontwikkeling van aller welvaart en levensgeluk”¹⁸ (afb. 4).

Het lag in de lijn dat Van Marken voor het ontwerpen van zijn huis, te midden van de andere woningen, eveneens Gugel de opdracht gaf. Gekozen werd de noordkant van de grote vijver, terwijl de Van Markens er de naam „Rust Roest” aan gaven (afb. 5). Rekening houdend met de wensen van de principaal ontwierp Gugel een riant villa. Van Marken koesterde zoveel vertrouwen in de aannemer J. den Braanker¹⁹ — die in 1868-'69 ook de Gistfabriek had gebouwd — dat hij hem, zonder een inschrijving op de uitvoering van de bouw voor anderen open te stellen, opdroeg te berekenen wat de bouw zou kosten. Deze had (zoals later uit de correspondentie naar voren komt) de bouwsom op f. 25.000,- begroot. Van Marken, van dit bedrag geschrokken, wenste ingrijpende bezuinigingen daarop aan te brengen, waarna Den Braanker met een aanneemsom van f. 21.495,- kwam. Dit eerste ontwerp van Gugel betrof een representatieve villa met demisouterain, hoogparterre en verdieping. Gepland was een vrijwel symmetrische aanleg met vestibule en flankerende paviljoens, waarin trappehuis en studeerkamer, woon- en eetkamer, terras, muziekkamer en bibliotheek, in het souterain dienstruimen en op de verdieping slaap-, logeer- en dienstbodenkamers (afb. 6).

Marten Mees en de opkomst van Rotterdam, Rotterdam 1946, 393.

¹⁹ Jasper den Braanker, Delft 25.5.1822-18.5.1897, had op zijn beurt zijn vertrouwen in Van Marken uitgesproken door van de aanvang af met een, later met vijf aandelen in de Gistfabriek deel te nemen. Hij is ook aannemer geweest van verschillende restauraties in Delft, o.a. van het graf van Naundorff. In verband daarmee wijdde Otto Friedrichs in de *Revue Historique de la Question Louis XVII* (1907, blz. 95) een kort in memoriam aan hem.

Afb. 6. Het eerste ontwerp voor „Rust Roest” van 1884, plattegronden.

Van Marken moet zelfs een ogenblik hebben overwogen, wegens de tegenvallende kosten, van het hele plan af te zien. Hij verzocht uiteindelijk Gugel een nieuw plan op te stellen, waarmee hij hem voor een moeilijke opgave plaatste. Deze wilde eigenlijk van de opdracht worden ontheven. In deze wankelmoedige tijd moet hij de raad hebben ingewonnen van zijn collega en vriend Mr. B. H. Pekelharing, die behalve de buurman ook huisvriend was van de Van Markens. Het resultaat was, dat Gugel, min of meer tegen zijn zin, met een nieuw ontwerp op tafel kwam waarvan hij de uitvoering op f. 17.692,59 begrootte, te vermeerderen met 10% winst voor de aannemer. Na hernieuwd overleg kwamen de partijen tenslotte tot overeenstemming over een aanneemsom van f. 18.000,-.

Volgens dit tweede plan was het huis een vrij simpel blok geworden, met een ononderbroken, enigszins overstekend schilddak; de enige toevoegingen waren een serreloggia en een italiaans aandoende dakkapel. Ook in zijn details was het eenvoudig (neo-rennaissance) (afb. 7). Het omvatte op de parterre: een hall en vestibule, waarop uitkwamen een spreekkamer, die toegang gaf tot de salon-muziekkamer, de woon- en de eetkamer en ook de keuken met een eigen uitgang. Vóór de woon- en de eetkamer was een veranda gebouwd, die op de tuin en de grote vijver van het Agnetapark uitzicht bood. Op het portaal van de eerste verdieping kwamen de slaapkamer, de studeerkamer (met balkon uitzicht gevend op het park), en de logeerkamer uit. Op zolder bevonden zich nog een logeerkamer en de dienstbodenkamers

Afb. 7. „Rust Roest” aan de vijver in het Agnetapark na de uitbreidingen van 1889 en 1895.

(afb. 8).²⁰ Den Braanker stelde als borgen „voor de rigtige uitvoering” F. W. Braat, lood- en zinkfabrikant en D. J. Houtzager, meester huisschilder.

Nadat op 12 juli 1884 een aanvang was gemaakt met de bouw van „Rust Roest”, kon op 30 juli — Van Marken’s 39ste verjaardag — de eerste steen worden gelegd.²¹ 22 mei 1885 betrokken de Van Markens „Rust Roest”. Zij werden naar de stijl van die dagen welkom geheten door „de burens” met bloemen en toegezongen met een lied van 5 coupletten.²² ’s-

Avonds gaven zij een welkomstontvangst in het ontspanningsgebouw „De Tent” in het park.²³

Hoe de Van Markens hun persoonlijke situatie ervoeren, toen zij in „Rust Roest” gingen wonen, beschreven zij in een brief van 14 september 1885 aan de moeder van mevrouw Van Marken, Mevrouw S. H. Matthes-ter Meulen, te Amsterdam:²⁴ „Onze positie is te ideaal”. Overigens blijkt Van Marken in dezelfde brief de overtuiging te zijn toegedaan ten aanzien van het huis bescheiden eisen te hebben gesteld; „men noemde ze overdreven eenvoudig”

²⁰ Volgens het „bevolkingsregister” van het Agnetapark (archief n.v. Gemeenschappelijk Eigendom, te Delft), waren er twee „inwonende huisgenoten”: Pietje en Antje de Bruyn, twee zusjes, toen 28 en 19 jaar oud, als dienstboden. Nadat er in september 1885 was ingebroken in „Rust Roest” wensten zij echter niet langer inwonend te blijven en vertrokken op 1.11.1885 (*Levensidealen*, 146-147).

²¹ Daar kwamen vier J. C. Van Marken’s aan te pas: Ds Van Marken, Van Marken’s vader, predikant te Amsterdam; Van Marken zelf; de zoon van zijn broer E. van Mar-

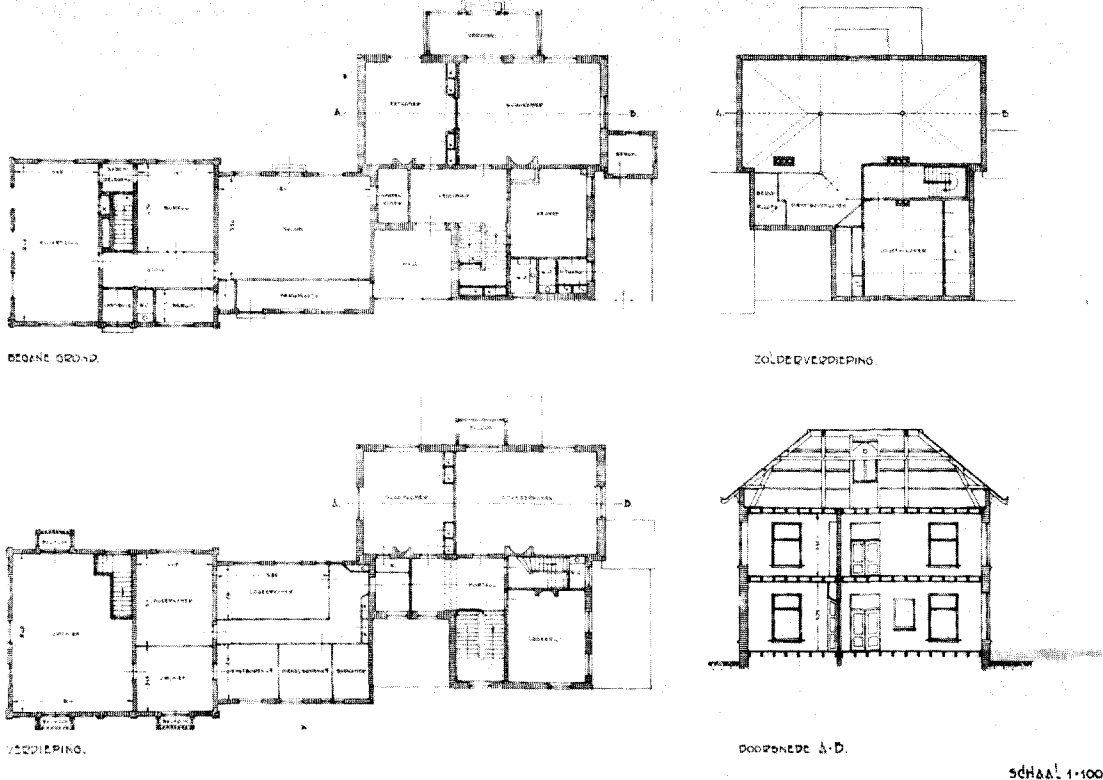
ken en namens het zootje van zijn broer W. van Marken mevrouw Van Marken-Matthes (het huwelijk van de Van Markens zelf bleef kinderloos). *De Fabrieksode*, 3e Jg. no. 32, d.d. 2 augustus 1884, blz 2; *Delftsche Courant* d.d. 1 augustus 1884 en S. Sr. Coronel in het *Algemeen Handelsblad* van 6 mei 1884, no 17015, 1.

²² *Levensidealen*, o.c., 141-142.

²³ *De Fabrieksode*, 4e Jg. no. 21, d.d. 23 mei 1885, 2.

²⁴ Familie-archief Mr A. F. Schepel, Voorburg.

VILLA „RUST ROEST”

Afb. 8. „Rust Roest” na de uitbreiding van 1889, plattegronden.

schrijft hij zelfs. „Na veel vechten met de architect”, vervolgt hij, „ontstond het plan, dat steunende op Uw toezegging werd uitgevoerd”. Dat de Van Markens toch wel een wat onwerkelijke opvatting hadden over hun huis in het Agnetapark kwam later nog weer aan de dag bij een bezoek aan Delft van F. M. Wibaut, de latere wethouder van Amsterdam.²⁵ Hij moest op 8 april 1892 een spreekbeurt vervullen voor de Vereeniging Maatschappelijke Hervorming over het onderwerp arbeidsloon en werd door de Van Markens uitgenodigd tevoren bij hen de maaltijd te komen gebruiken (bijlage 1).

De kosten van de bouw, de inrichting van het huis en de aanleg van de tuin waren intussen ondanks alle oplettendheid van Van Marken

flink uit de hand gelopen. In de al eerder genoemde brief van Van Marken aan zijn schoonmoeder schrijft hij, hoe door allerlei verbeteringen en wijzigingen de aannemer Den Braanker tot een meerkosten-rekening kwam van meer dan f. 5.000,-, waarover deze wel ruzie had met de architect Gugel, maar die toch betaald moest worden. Ook de rekening van de inrichter Eckhart werd „een apothekersrekening”, waarbij nog kwamen de aanleg van de tuin, de waterleiding enz. De bouw- en inrichtingskosten gingen aldus boven de f. 30.000,- uit, terwijl indertijd f. 25.000,- als het nauwelijks gepermitteerde maximum was aangenomen.

Twintig jaar hebben de Van Markens samen in „Rust Roest” gewoond. Tijdens deze bewoning zijn nog twee ingrijpende verbouwingen aangebracht. Tengevolge van Van Marken's verslechterende gezondheid werd hij in toene-

²⁵ F. M. Wibaut, *Levensbouw*, Amsterdam 1938, 372-373.

mende mate aan huis gebonden. Door B. Schelling Azn,²⁶ die inmiddels als ondernemingsarchitect aan de Gistfabriek was verbonden, werd reeds in 1889 aan de oostzijde van het huis een kantoorvleugel aangebouwd, waaraan Gugel blijkbaar niet is te pas gekomen. Boven dit kantoor werd een verdieping gebouwd met slaapkamers, aangezien de van Markens in dat jaar besloten drie pleegkinderen in huis te nemen.

In 1895 werd deze oostelijke vleugel opnieuw uitgebouwd met o.a. een tweede ingang (voor kantoor), directeurskamer, kantoorlokalen (voor de secretarie) en een tweede trappenhuis.²⁷ (afb. 7, 8).

Na Van Marken's dood is zijn echtgenote in het huis blijven wonen tot haar overlijden op 5 oktober 1909. Inmiddels was de eigendom van het gebouw, samen met de overige gronden van het Agnetapark, in 1906 overgegaan aan de n.v. Gemeenschappelijk Eigendom — de vennootschap die van de oprichting af met het beheer van het park en de gebouwen was belast —, onder voorbehoud, dat Mevrouw Van Marken gedurende haar leven het recht van kosteloos gebruik en bewoning van de villa zou hebben.

Op 1 december 1909 werd het huis betrokken door de toenmalige directeur van de n.v. Gemeenschappelijk Eigendom F. C. Zillesen (als huurder), die gehuwd was met de jongste van de twee pleegdochters van de Van Marken's. Van 1 mei 1924 tot 1931 heeft de villa leeggestaan. In dat laatste jaar werd zij betrokken door de Delftsche Huishoud- en Industrijschool, doch niet dan nadat het gehele oostelijke gedeelte daartoe een verbouwing had ondergaan onder leiding van de architect A. H. Wegerif Gzn. In 1953 werden door dezelfde architect de voorgevel en de westelijke vleugel van het gebouw in dezelfde stijl als het gedeelte van 1931 verbouwd (afb. 9). Tot april 1981 heeft „Rust Roest” de huishoudschool onderdak verleend. Daarna kwam het gebouw leeg te staan.

Binnen veertien dagen waren alle ruiten ingegoooid, terwijl in de bovenste verdieping brand werd gesticht. Daarmee was het lot van het huis bezegeld en werd het na een 96-jarig bestaan met de grond gelijk gemaakt.

HET CONFLICT

De invloedrijke architect J. H. Leliman²⁸ had op 7 maart 1884 voor de afdeling Amsterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een lezing gehouden over de positie van de architect onder de titel: „Ons vak, ons loon en ons lot”.²⁹ Daarop was een uitvoerig commentaar verschenen van de Breukelense architect J. de Haan.³⁰ Gugel maakte in die tijd deel uit van de redactie van het blad waarin deze publicaties waren verschenen, zodat hij er alleen al uit dien hoofde van op de hoogte was, hoe verschillend er in de Nederlandse bouwwereld over deze onderwerpen werd gedacht. Wat het honorarium betreft, vermeldt het artikel van Leliman, dat toen in Nederland nog steeds het arrest van de franse Raad voor Burgerlijke gebouwen van 12 Pluiose van het jaar VIII van kracht was.³¹ Die regeling was in het ministerieel besluit van 10 oktober 1841 nog eens vastgelegd. Zij hield in, dat de bouwkundige als honorarium een richtlijn moest aanhouden van 5% (1½% voor de plannen met bestek; 1½% voor de surveillance en 2% voor het regelen van de eindrekeningen) over de bouwsom. Het vraagstuk van „de vorm en de norm voor het architectenloon”, was zoals Leliman met data en plaatsen³² aangeeft, in het verleden al herhaaldelijk ter sprake gebracht. Maar in de toen nog weinig homogene groep van leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst was over een nieuwe richtlijn — zelfs over een richtlijn als zodanig — geen overeenstemming verkregen. De onderlinge concurrentie oefende daarbij grote invloed uit. Toenemende welvaart, verkeer door spoorwegbouw alsook stedenutleg hadden een opleving in de economie veroorzaakt. Leliman vermeldt, dat — blijkens

²⁶ Numansdorp 25.10.1851 — Rijswijk Z.H. 7.1.1933.

²⁷ J. C. Van Marken, „De Secretarie”, *De Fabrieksode*, 14e Jg. no 10 d.d. 9 maart 1895, blz. 1.

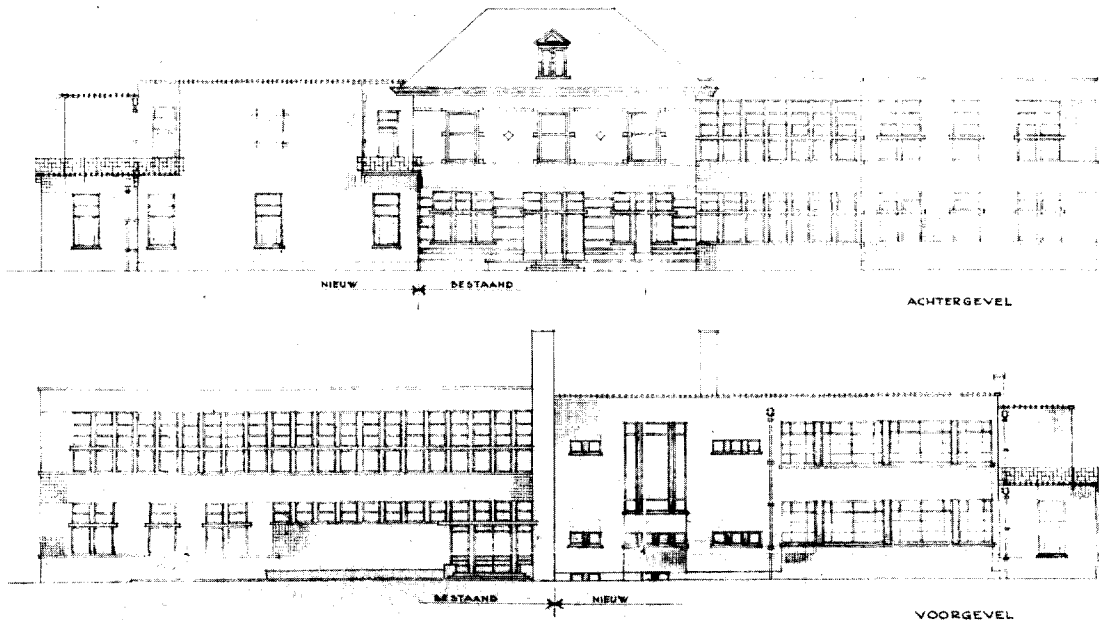
²⁸ Amsterdam 26.6.1828 — 1.12.1910; hij bouwde o.a. *Arti et Amicitia*, was erelid van de Maatschappij Architectura et Amicitia en van de Maatschappij voor de Werkende Stand, honorair lid van de Société Centrale des Beaux Arts, te Parijs. *Bouwkundig Weekblad*, 1910, 588-591.

²⁹ *Bouwkundig Weekblad*, 4e Jg. (1884), no. 11, 66-72; verslag van de afdelingsvergadering met een samenvatting van de lezing en de discussie in hetzelfde nummer op de blz. 73-74.

³⁰ *Bouwkundig Weekblad*, 4e Jg. (1884), nr. 12, 77-79; nr. 14, 91-93; nr. 33, 217-220 en 5e Jg. 1885 nr. 6, 35-37.

³¹ 1 februari 1800.

³² In de tijdschriften *Bouwkundige Bijdragen* en *De Opmerker*.

Afb. 9. De ontwerptekening van A. H. Wegerif Gzn, voor de laatste verbouwing van „Rust Roest” in 1953.

het Amsterdamse adresboek — het aantal „beoefenaars van de bouwkunst” van 1853 tot 1883 alleen in die stad al verdertienvoudigd was: van 8 tot 103, die „elkander soms lauweren bewisten en vliegjes afvangen”.

Het meest stak de vakgenoten in het vrije beroep, dat hun collega's in overheids- of andere vaste dienst hun werk ontnamen door particuliere opdrachten uit te voeren.

Wat de honorarium-bepaling betreft, Leliman betoogde dat er vier stelsels van betaling voor de bouwmeester denkbaar waren: a. per uur arbeid; b. per kubieke of vierkante meter in het werk gebracht materiaal; c. per iedere honderd gulden die een gebouw kost en d. per kubieke meter gebouw. Na afweging van de voor- en nadelen koos hij voor c., de bestaande wijze van berekening. Voorts bepleitte hij onder aanvoering van een 6-tal argumenten voor tenminste verdubbeling van het geldende percentage.

De discussie over de positie en het honorarium van de architect was derhalve nog in volle gang, toen Van Marken eind september 1884 aan Gugel verzocht hem zijn declaratie te zenden, vergezeld van een afrekening van de hem verstrekte voorschotten. Mogelijk veronderstel-

de Van Marken dat Gugel's aandeel in het werk was beëindigd, nu zijn assistent Kerkhoff en de aannemer Den Braanker zich met de uitvoering bezighielden. In een brief van 7 oktober 1884 voldeed Gugel aan dit verzoek door in een daaraan toegevoegde bijlage zijn „Memorandum” — zoals hij zijn declaratie betitelde — in te dienen (zie bijlage 2).

Hij realiseerde zich dat hij bij de opstelling daarvan in Nederland nog weinig gebruikte normen had aangehouden, die tot een eindbedrag leidden, waarop Van Marken niet had gerekend.

Om deze daarop voor te bereiden begon Gugel de begeleidende brief dan ook met de wens uit te spreken, Van Marken geen „Enttaeuschung” te bezorgen. En hij vervolgde: „Voor eene „Enttaeuschung” bestaat bij mij in zoo verre eenige vrees, als men — houd mij de opmerking ten goede — hier over 't algemeen niet gewend is, ons architecten op gelijken voet met andere gepromoveerden, zooals advocaten, notarissen, doctoren enz. enz. te behandelen en dienovereenkomstig te honoreren. Men stelt ons veeleer op volkomen gelijke lijn met de bazen, waarvoor zelfs de geheel onkundigen, geblaseerden en daarbij niet zelden nog oneerlij-

ken, zich nog doorgaans meer in de waardeering en sympathie van het voornoemde publiek mogen verheugen dan de betreuenswaardigen, die het bouwkundige vak tot levenstaak hebben gekozen en aan hunne studiën zoo veel tijd en inspanning te koste hebben gelegd!”

Door als tweede bijlage toe te voegen een „Baukalender” van de Deutsche Architekten- und Ingenieursverein, gaf hij Van Marken inzicht, in de wijze waarop hij tot zijn cijfers was gekomen.

De Nederlandse tariefregeling was voor Gugel niet bruikbaar, omdat deze verouderd was en geen of onvoldoende rekening hield met de ontwikkeling die het beroep van architect doormaakte. Hij probeerde daarvoor begrip te kweken bij Van Marken door aan te haken aan de onderwaardering van de afgestudeerden van de Polytechnische School, die immers krachtens de wet een *middelbare* opleiding hadden gevolgd en daarom juist niet op één lijn werden gesteld „met andere gepromoveerden, zoals advocaten, notarissen, doctoren enz. enz.” zoals Gugel opsomde. Mogelijk heeft hij gehoopt daarmee bij Van Marken, die immers zelf ook een discipel van de Polytechnische School was, (en die zich in zijn studententijd in een felle brochure tegen de beslissing van de andere corpora had gewerd) begrip te kweken voor de gerechtvaardigheid van een gelijksoortige (hogere) honorering.

Gugel heeft bovendien, wat hij hoopte en wenste in de tweede zin van zijn brief: Van Marken geen teleurstelling te bezorgen, niet opgevangen door met deze te gaan praten, vóór hij zijn declaratie in deze vorm inzond. Juist waar zakelijke afspraken bij de aanvang van de relatie, om welke reden dan ook, achterwege waren gebleven, had hij deze omissie aldus nog kunnen herstellen en zijn voorwaarden uiteenzetten en toelichten.

Daar vroeg het stuk wél om: het betrof immers twee en eigenlijk drie projecten. Het eerste betrof het ontwerpen van de woningen en gebouwen in het Agnetapark. Daarop paste hij de Duitse honorarium-regeling *niet* toe. Mogelijk was daarover te voren wel een afspraak tussen partijen gemaakt. Gugel bracht daarvoor een bedrag van f. 500.- in rekening; aangezien hij

daarvoor op 24 januari 1882 een dekkend voorschot had ontvangen, restte hem nog de tegenwaarde van het te Berlijn in marken ontvangen bedrag af te rekenen.

Op het tweede en derde project paste hij de Duitse honorarium-regeling wél toe. Voor zijn bemoeiingen met het eerste, niet uitgevoerde ontwerp, door Den Braanker begroot op f. 25.000.-, rekende hij 1%; voor het tweede, aan de uitvoering waarvan inmiddels was begonnen: 5% over f. 18.000.-. Waar met name het berekenen van honorarium over een niet-uitgevoerd ontwerp toen blijkbaar nog weinig voorkwam, had deze post stellig meer toelichting nodig dan Gugel verschafte. Uit de toon van de brief van Gugel blijkt hoe labiel in die tijd de positie van de architect nog was en welk een minderwaardigheidscomplex zelfs een gezaghebbende en uiterst bekwame architect als Gugel in dat opzicht nog had. Tegen deze achtergronden kan men zich enigszins een indruk vormen hoe de inhoud van Gugel's brief op Van Marken overkwam, maar ook hoe hard de nu volgende brief van Van Marken Gugel moet hebben getroffen.³³

Delft 17 October 1884

Hoog Geleerde Heer!

Zeer terecht hebt gij vermoed, dat uw memorandum van 7 Oct. mij eene ernstige Enttäuschung zou bereiden, terwijl het daarbij gevoegde schrijven mij niet aangenaam heeft getroffen. —

Mijne Enttäuschung geldt niet in de voornaamste plaats het bedrag uwer vordering: ik wensch den kunstenaar evenmin als den arbeider „um Brod” te laten gaan. Zij geldt vooral den vorm en de toelichting uwer vordering.

Ik erken echter, dat ik deze „Enttäuschung” in de eerste plaats aan mij zelven te wijten heb, omdat ik mij niet van den aanvang tegenover u op het Geschäfts-standpunt hebt geplaatst, en niet uwe voorwaarden heb gevraagd, alvorens u den bouw mijner woning op te dragen.

Het is thans te laat daarover in discussie te treden. Toch veroorloof ik mij de vrijheid enkele opmerkingen over uwe declaratie uit te spreken. Zij zullen echter alleen de cijfers gelden.

het zou nog eens een bewijs moeten zijn, hoe weinig Gugel een reactie van Van Marken had verwacht als vervat in diens brief van 17 oktober 1884.

³³ In het dossier bevindt zich nog een latere brief van Gugel aan Van Marken, van 12 oktober 1884, handelend over de grootte, vorm en uitvoering van de gevelsteen-Rust Roest, die voor het onderwerp verder niet van belang is, of

Mijn opdracht heeft van den beginne een huis gegolden van hoogstens f 20000. Het ontwerp dat gij naar ons programma hebt gemaakt, is enkel volgens de teekening begroot door den heer den Braanker, en wel op f 25000.- Door dit ontwerp was dus aan de opdracht niet voldaan. Wanneer gij een ontwerp hadt gemaakt van f 50000, zou ik dan 1.8% van deze som en dus f 900 voor het niet uitgevoerde project hebben moeten betalen? —

Ook de motivering van het cijfer van 1.8% is mij uit den hierbij in dank teruggaanden Ingenieur-kalender niet duidelijk geworden.

Wel zie ik in dien kalender onder het totaal honorarium van 5% voor gebouwen van 24 bis 48000 Mk. ook inbegrepen „Arbeitsrisse und détails”. —

De opzichter Jansen, omtrent wien het mij leed doet Uw ongunstig oordeel te vernemen, wordt door mij betaald, zoodat ik niet kan ingaan op welke gronden uwe vordering van f 250.- voor werkteekeningen en détails steunen kan. —

Maar nog eens, bij gebrek aan voorafgaande overeenkomst, *heb ik geen recht meer mij te verzetten tegen het gebruik dat gij van dit verzuim hebt gemeend te moeten maken.*

Daar ik niet gaarne meer aan deze onaangename zaak herinnerd wensch te worden, heb ik hiernevens de eer U toe te zenden, de volgens uwe meening u toekomende som van f 1446,50.³⁴ — Gaarne zal ik Uwe kwitantie ontvangen van definitieve kwijting voor uwe werkzaamheden, ten mijnen behoeve verricht, en bij den verderen bouw mijner woning alsnog te verrichten. —

Het zal mij aangenaam zijn wanneer door u op deze zaak niet wordt teruggekomen. —

Hoogachtend

Uw Dienstw

(w.g.) J. C. van Marken

Welnu, dat loog er niet om! Vooral het door Van Marken onderstreepte (hier gecursifeerde) zinsgedeelte is krenkend geweest voor Gugel, gelet op zijn karakterstructuur. Hoe kwam Van Marken erbij zo'n scherpe brief te schrijven? Hij overschreed daarmee zeker de in die tijd gebruikelijke grenzen der beleefdheid en verloor ook het respect uit het oog, dat hij als jongere tegenover de oudere had in acht te nemen.

³⁴ Hoe Van Marken aan een bedrag van f. 1.446,50 kwam is niet duidelijk, want het verschil tussen honorarium en voorschotten bedroeg immers f. 100.— meer!

Deze scherpe uitval moet ook bij hem in de eerste plaats uit zijn karakter worden verklaard. Van nature autoritair, was deze trek door de omvang die zijn zaken gingen aannemen en door het groeiend aantal mensen dat onder zijn leiding werkte nog versterkt. Daarbij kwam dat hij, naast vele goede andere eigenschappen, toch ook bijzonder ijdel was. Waarschijnlijk zal het hem hebben gestoken te moeten ontdekken dat ook hij de zakelijke fout had gemaakt niet te voren de voorwaarden waaronder zij met elkaar zouden samenwerken met Gugel te zijn overeengekomen. De mogelijkheid tot vrije onderhandeling had hij daarmee voorbij laten gaan. Dat was een verzuim dat hij terecht aan zichzelf had te wijten en waarvoor hij tenminste ruiterlijk uitkwam. Maar hij gebruikte die bekentenis wel om Gugel diens gelijksoortige tekortkoming des te zwaarder aan te rekenen, daarbij profijt trekkend van de onzekerheid die uit Gugel's brief sprak.

Voorts moet het onaangenaam voor hem zijn geweest te ontdekken dat de fout Den Braanker de vrije hand te laten — waardoor de bouwkosten boven zijn begroting waren uitgekomen — zich opnieuw wreekte, nu bleek welk effect deze veroorzaakte bij toepassing van de gedetailleerde regeling omtrent de honorariumberekening van architecten, een regeling waarvan Van Marken niet, of onvoldoende, op de hoogte was. Bovendien zal het hem geërgerd hebben dat dit verzuim pas aan het licht kwam, toen de bouw van de villa halverwege was gevorderd, zoodat hij de samenwerking niet op staande voet kon beëindigen, een handelwijze die hij als grote, 19de-eeuwse werkgever wél op elk hem goeddunkend ogenblik kon volgen tegenover zijn werknemers. Deze onmacht deed hem ten onrechte grijpen naar het vileine wapen van de persoonlijke belediging: hij tastte Gugel's integriteit aan door te suggereren, dat deze misbruik had gemaakt van het gesignaleerde verzuim. Uit een misplaatste „haute de sa grandeur”, verklaarde hij hautain (1e) dat zijn bezwaren niet het bedrag van de declaratie betroffen hetgeen hij onderstreepte door Gugel's vordering direct en integraal te betalen en (2e) dat hij er prijs op stelde dat Gugel niet meer op deze zaak terug zou komen, noch hem, Van Marken, daaraan zou herinneren. Daarmee maakte hij gelijktijdig een einde aan de persoonlijke, goede verstandhouding tussen beiden. Door deze handelwijze trok hij een zakelijk geschil in het persoonlijke vlak, waardoor een

redelijke oplossing bemoeilijkt, zo niet onmogelijk werd. Kwalijk was ook dat Van Marken zijn brief niet overhaast, maar eerst 10 dagen na ontvangst van die van Gugel schreef.

Gugel antwoordde waarschijnlijk binnen 24 uur!

Uit deze brief van 18 oktober 1884 komt wel een geheel andere Gugel naar voren dan uit die van de 7de van die maand.

De ontvangst van Van Marken's brief bevestigend, stelde hij vast een onbestreden aanspraak te hebben op de helft van het à 5% berekende honorarium, daar het werk aan de villa voor de helft afgelopen was. Daarvoor voegde hij een kwitantie van f. 446,50³⁵ bij de brief. De resterende duizend gulden retourneerde hij met dezelfde post.

„Ook voor het duizendvoudige bedrag wil ik niet in het verdacht komen, mij op onrechtvaardige wijze te willen verrijken. Ik ben niet de man voor wie U mij in Uw schrijven laat voorkomen. Niemand van mijne collega's in Nederland zal op zoovele onbaatzuchtige bemoeiingen van de veelzijdigsten aard kunnen wijzen, die ook herhaaldelijk openlijk (o.a. door Minister Heemskerk in de II kamer tegenover de eischen van sommige Hollandsche architecten) zijn erkend.

Bij een verschil van opvatting aan de tegenpartij onzuivere en onrechtvaardige bedoelingen naar het hoofd te slingeren is niet waardig.

Het is uit hoogachting voor Uwe persoonlijkheid, die overigens door iedereen, die U aan het werk ziet, als die van een edel mensch moet worden erkend, dat ik Uwen brief eenvoudig als „non reçu” zal beschouwen”.

Op meesterlijke wijze pareert Gugel in dit stuk alle slagen die Van Marken hem dacht toe te brengen. Niettemin blijkt uit de bewoordingen waarin zijn antwoord is gesteld, hoe hij pijnlijk geraakt was door Van Marken's opmerkingen.

Door hem duizend gulden terug te zenden bracht hij Van Marken's *hautaine* gebaar tot reële proporties terug: de bij (mondelinge) overeenkomst aangegane verplichtingen waren nog niet alle vervuld, de relatie moest dus nog

in stand blijven, partijen zouden nog enige tijd met elkaar te maken moeten hebben.

Door de brief als „non reçu” te beschouwen en hem zelfs terug te zenden³⁶ maakte Gugel Van Marken's mededeling ongedaan, dat deze niet meer aan de zaak herinnerd wenste te worden.

Gugel liet terecht de zakelijke kant van het geschil rusten om eerst met Van Marken's aantijging af te rekenen en deze als „niet waardig” terug te wijzen. Wanneer hij daarbij zover had kunnen gaan te erkennen, dat ook hij fouten had gemaakt, zou Van Marken zijn verslagen en zou deze slechts zijn overgebleven, zijn excuus te maken.

Gugel verviel immers op zijn beurt niet in dezelfde fout als Van Marken, hij liet diens persoon onverlet, sterker zelfs, hij liet zich daarover in hoffelijke bewoordingen uit.

Van Marken bleef nu niet anders over dan zich opnieuw in discussie te begeven met Gugel, zonder echter te willen toegeven dat hij niet juist was opgetreden.

Reeds de volgende dag antwoordde hij:

Delft, 19 Oktober 1884³⁷

Hoog Geleerde Heer!

Uw schrijven van 18 d. met ingesloten bankbiljet van f. 1000.- is mij geworden.

Het feit, dat Gij mijn schrijven van 17 d. als „niet ontvangen” beschouwt, noopt mij — hoe ongaarne ook — terug te komen op Uw memorandum van 7 d., dat ik met het begeleidend schrijven wel ontvangen heb. Uit deze beide documenten: uit Uw vrees voor eene „Enttäuschung” mijnerzijds; uit Uw beklag over de miskennis waaraan in ons land de architecten bloot staan — „de betreuenswaardigen die het bouwkundige vak tot levenstaak hebben gekozen”; uit Uwe verontwaardiging tegen de Heeren den Braanker en Houtzager; uit een en ander blijkt, dunkt mij, dat Gij zelf Uwe vorderingen méér dan gewoon acht. Ik laat daar of het gebruikelijke tarief van honoraria voor architecten in ons land billijk is, ik wil

³⁵ Volgens Gugel had hij in ieder geval recht op de helft van f. 900. — of f. 445. —. Dat hij f. 446.50 houdt is waarschijnlijk om het biljet van duizend gulden te kunnen terugzenden. Van Marken's rekenfout heeft hij toen niet opgemerkt.

³⁶ Aan de terugzending van deze brief is het te danken,

dat hij thans nog in het dossier van Van Marken is te vinden, waardoor de inhoud bekend is gebleven.

³⁷ Deze brief bevindt zich niet in het dossier-Rust Roest, maar is te vinden in het briefcopieboek oktober 1881 — juni 1889 op de blz. 41-43 in het archief van de Ned. Gist- & Spiritusfabriek n.v. te Delft.

zelfs aannemen dat dit voor een man van Uwe positie en talenten niet het geval is. Leven en laten leven is eene leus die ik meen steeds in praktijk te hebben gebracht. Ik ben gewoon elken arbeid, die voor mij of onder mijne verantwoordelijkheid verricht wordt, ruim, royaal zelfs, te betalen, ook zonder dat zulks geëischt wordt. Maar ik wil ronduit erkennen, dat het mij onaangenaam treft, wanneer ik zonder voorafgaande overeenkomst, in zaken die uitsluitend in vriendschappelijk vertrouwen zijn aangevangen, later voor meer dan gebruikelijke eischen wordt gesteld.

Ik acht het een voorrecht, dat Gij het ontwerpen en den bouw mijner woning hebt willen aanvaarden. Hadt Gij bij deze aanvaarding bijzondere eischen gesteld, ik zou die binnen zekere grenzen, zonder tegenspraak, hebben geëerbiedigd. Thans blijf ik, in verband met vroegere, mondelinge besprekingen en steunende met beroep op den vorm en de toelichting van Uw memorandum van 7 d., thans blijf ik bij de opvatting, U medegedeeld in mijn schrijven van 17 d., tot de aanneming waarvan Gij U, blijkens de terugzending, niet wilt verwaardigen, maar dat intusschen steeds te Uwer beschikking blijft.

Mijnerzijds heb ik Uw memorandum niet teruggezonden, doch integendeel heb ik getracht Uwe gestelde eischen onmiddellijk te voldoen. Er is geene wijziging in Uwe vorderingen gekomen, en toch hebt Gij gemeend de voldoening dezer vorderingen te moeten weigeren. Deze toestand kan ik niet laten bestaan. Blijkens Uw memorandum ben ik Uw schuldenaar, tot een bedrag van — thans per saldo — f. 1000,-, dat elk oogenblik te Uwer beschikking blijft, maar dat ik, uiterlijk na de voltooiing mijner woning wensch te voldoen.

Eén van beide. Of Gij hebt de overtuiging, dat Uwe vorderingen en hare toelichting juist en billijk zijn. In dit geval hebt Gij m.i. U niet te bekreunen om mijne, volgens Uwe meening, „niet waardige” opvattingen. Hoogstens zoudt Gij U de moeite kunnen getroosten Uw goed recht te verdedigen en de opvattingen en cijfers van mijn schrijven van 17 d. te bestrijden: eene verdediging en bestrijding, die ik echter tevergeefs in Uw schrijven van 18 d. heb gezocht. Of Uw inzichten zijn sedert het schrijven van Uw memorandum en toelichting van 7 d. gewijzigd. In dit geval zal ook ik die stukken als niet ont-

vangen beschouwen en zie ik opnieuw een memorandum van U tegemoet.

Tenslotte wensch ik nogmaals te herhalen, dat mijn hoofdgrief niet gezocht moet worden in het bedrag, maar veeleer in den vorm en de toelichting van Uwe vorderingen. Met de al of niet-terugwijzing der voldoening van deze vorderingen is die grief niet weg te nemen.

Hoogachtend heb ik de eer te zijn,

Uw dw.

(w.g.) J. C. van Marken

Het hete hangijzer was, hoe Gugel en Van Marken het ook wendden of keerden: de hoogte van de declaratie. Gugel had bij de toezending van zijn memorandum in niet gelukkig gekozen bewoordingen argumenten aangevoerd om aan te geven, waarom deze hoger was en mocht zijn, dan de in Nederland gebruikelijke nota's; daarom vreesde hij immers Van Marken een te-leurstelling te bereiden!

Van Marken kwam in zijn laatste brief, zij het wat uitvoeriger, terug op de redenering in zijn vorige uiteenzet. Kort samengevat luidde die: Ik wil best betalen, ook al is het bedrag hoger dan te doen gebruikelijk, zie maar: ik heb het gevraagde bedrag overgemaakt. Maar ik mag toch wel deugdelijke gronden verlangen voor de berekening van het bedrag: U stuurt me een verward verhaal en ondanks mijn verzoek om nadere explicatie, krijg ik die niet in Uw brief van 18 oktober. En wanneer de vorm, waarin ik mijn verzoek heb vevat volgens U, Gugel, „niet waardig” was, dan hoeft U zich daar niet om te bekreunen, wanneer U meent dat U in Uw recht staat. Dat laatste betekende dat Van Marken het door hem op de weg naar overeenstemming gelegde obstakel niet wenste op te ruimen. En daarmee was de zaak niet dichter bij een oplossing gebracht.

Het pleit voor Gugel dat hij een serieuze poging ondernam om uit de impasse te komen. Hij nam daarvoor een periode van bezinning van vijf weken. Hij is dan zo wijs om in een brief van 6 foliovenen in zijn kriebelig handschrift van duitse en nederlandse woorden en letters zijn gedachtengang breder te formuleren. Dientengevolge kunnen wij ons thans — bijna een eeuw later — een indruk vormen van de situatie en de denkwereld van de toenmalige architecten, zoals uit de nu volgende brief zal blijken.

Ondertussen ging het werk aan de villa wel door, want eind oktober 1884 werd de eerste kapspant op „Rust Roest” aangebracht.

Delft 26 November 1884

Geachte Heer van Marken,

Ik had behoefte, eerst eenigszins te calmeeren, alvorens mij aan de beantwoording van Uw schrijven van 19 October te begeven. Het spreekt van zelve, dat ik evenzeer verplicht ben, *mijne* zienswijze en opvatting te verdedigen, als de door U daartegen ingebrachte bezwaren te wederleggen. Ik heb dat in mijn laatsten brief niet gedaan, omdat Uw schrijven van 17 October beleedigingen bevatte, die ik om de opgegeven reden niet anders kon en wilde beantwoorden, dan door terugzending van het door U bestreden bedrag. Ik zal ook op den inhoud van dezen Uwen brief, waarin de beleediging wordt herhaald onder opmerking „dat ik mij niet heb te bekreunen” om Uwe volgens mijne meening „niet waardige” opvatting — ik zal ook heden op den inhoud van dien brief nog niet antwoorden: het is mij volstrekt onmogelijk, een dergelijke ziens- en handelswijze te vatten, ze gaat geheel buiten mijn begrip en ik heb in mijne 52 levensjaren nog niets beleefd, wat ook maar eenigszins hierop gelijk! —

Ik zal onmiddellijk tot de verlangde zakelijke toelichting van mijn memorandum overgaan.

In beide Uwe brieven wordt bijzonder gewicht gelegd, over mijn beklag over de miskenning, waaraan de Architecten blootstaan en over mijne opmerking, dat ik vrees, U eene „Enttäuschung” te bereiden. Het was, ik beken het, beter geweest *tegenover* U (als een daarbuiten staand persoon) van deze miskenning, waaromtrent ik bijna elken dag nieuwe ondervindingen opdoe, en waarvan ik door mijne leerlingen telkens nieuwe staaltjes krijg te hooren, *niet te spreken*. Doch had ik juist vóór het schrijven van mijn brief nieuwe voorbeelden van dien toestand vernomen en „waarvan het hart vol is, daarvan loopt de mond over”. Ik had o. a. den heer Groll jr., bij mij gehad, die mij vertelde, dat hij voor een rijken Amsterdamer teekeningen had vervaardigd, die niet werden uitgevoerd. Bij het aanbieden zijner rekening werd hem het antwoord: „Zal ik die prent ook moeten betalen?” — door den deurwaarder kwam

hij eindelijk tot zijn geld. Ik had bijna gelijktijdig een tweeden leerling bij mij gezien, den heer Oostinjer, opzichter-teekenaar bij de Hollandsche Spoorweg Mij, die mij kwam vertellen, dat men hem heeft „gedaan gegeven”, omdat zijn werk goedkooper door een niet gediplomeerde bouwkundige kon worden verricht! Dat geschiedde vanwege de Hollandsche Spw. Maatschappij; die ik, door hen Meyes aan de hand te doen, in de gelegenheid stelde hunne monumentale werken uit te voeren, *zonder het gebruikelijke honorarium voor een architect uit te keeren*; Meyes is als teekenaar-opzichter geëngageerd en gehonoreerd en werkt als kunstenaar en architect. Geen week gaat over zonder dat mij soortgelijke mededeelingen worden gedaan. Gisteren nog ontving ik een brief van Muysken, waarin hij mededeelt, dat hij het lidmaatschap der Jury voor de „Harmonie” te Groningen met mij niet wil aanvaarden, omdat hij vreest, wij zouden weder „voor de eer” moeten werken. De brief staat tot Uwe beschikking. Van mijne ondervindingen wil ik het liefst zwijgen. Als lid der Jury voor het monument te Ginneken, werd mij, na indiening van het rapport, niet eens een bewijs van ontvangst gegeven, nog minder dank voor mijne moeite betuigd; van honorarium natuurlijk geen sprake. Hetzelfde gebeurde bij het grafteeken van Stuart (waarvoor ik trouwens geen honorarium had aangenomen); de *secretaris* werd in de slotvergadering plechtig bedankt, de *architect* werd ook in dat geval eenvoudig als de heer „Niemand” beschouwd. Voor het grafteeken van den heer Smits kreeg ik toch eene beleefde dankbetuiging ... Voor het ontwerpen van een reeks van Villas te Utrecht voor eene maatschappij van welgestelde heeren vroeg ik 1%; het antwoord was, dat men dit veel te veel vond en het daarom den opzichter zal opdragen.....

Het was de vrees, U eene „Enttäuschung” te bereiden, die mij, hoe ongaarne ook, deed besluiten, voor de uitvoering der *arbeiderswoningen* en de *school* den heer Kerkhoff aan te bevelen, die *onder mijne leiding* deze gebouwen zoude uitvoeren, en mij, met ongewone energie en haast den stoel voor de deur zette. Niet zoodra had Kerkhoff zijne werkzaamheden aanvaard, of ook hij beschouwde mij, en behandelde mij als den heer „Niemand”. Wanneer hij hetzelfde in zijne praktijk aan zijn persoon evenveel dan ik ondervindt, dan heeft hij het tenminste *wel verdiend*.

De vrees voor „Enttauschung” kwam bij mij — zooals blijkt zeer terecht — op, toen ik, door U tot indiening mijner aanspraken gevraagd, uit mijne opteekeningen en andere gegevens had nagegaan, hoe veel tijd ik aan de avantprojecten en het tegenwoordige plan van uitvoering had besteed, over de uitkomst waarvan ik zelve was verrast. Was ik niet getrouwd, of was ons traktament voldoende voor het onderhoud eener familie: ik had uit vriendschap en voor mijn *genoegen* mij aangeboden, de Villa zonder honorarium te mogen bouwen. Nu ben ik verplicht anders te handelen. U verkeert oogenschijnlijk in de meening, dat ik met de voor U verrichte arbeiden bijzonder voordeelige „zaken maak”, en U gaat zoover mij toe te voegen, dat U U helaas niet kan verzetten tegen het gebruik, dat ik meende te moeten maken van het verzuim van voorafgaande overeenkomst met U. *In werkelijkheid was het voor mij finantieel beter geweest, mijn tijd aan de uitgave mijner beide werken te blijven wijden.* Ik heb tot nu toe reeds meer dan 250 fl*) voor schrijf- en tekenwerk uitgegeven. De bewerkelijke teekeningen, zooals schoorsteen, trappen, plafonds en andere stucadoorwerken, deuren met toebehoor, veranda's enz zijn nog niet voltooid en nog minder gedetailleerd, gekopieerd of gecalqueerd; en wanneer ik den tijd, die ik voor de projecten, aan de détail-teekeningen en voor het *volstrekt noodzakelijke toezicht* besteedde per uur in rekening breng, dan is het mij nu al duidelijk, dat mijne verdiensten niet hooger, maar wel waarschijnlijk veel lager dan mijne gewone inkomsten voor mijn vrijen tijd zal beloopten. Tot maatstaf kunnen U de volgende mededeelingen strekken: voor mijne architectonische Vormleer ontvang ik per plaat fl. 50-60. Ik heb vele platen in 2 à 3 dagen tijds voltooid; voor anderen heb ik tusschen de 5 en 25 fl tekenloon gegeven. Alleen Kerkhoff heeft mij voor eene plaat te tekenen 120 uur à 0.50 fl. d. i. 60 fl. in rekening gebracht — natuurlijk trek ik van zijne hulp niet meer partij. Voor de uitgave mijner lessen over Projecteeren heb ik met van Cleef een contract gesloten volgens hetwelk ik 100 fl. per vel ontvang. Elk vel bevat nog geen 14 zijden dezer schrift....

Het wordt door U zeer onrechtvaardig van mij gevonden, dat ik voor al mijne bemoeiingen mij niet bepaalde tot eene declaratie van 5%

*) Daaronder alleen fl. 21 voor de *calque's* van het eerste ontwerp.

voor het uitgevoerde of in uitvoering begrepen gebouw. U zegt in Uw schrijven van 17 October hieromtrent het volgende: „Mijne opdracht heeft van den beginne af een huis gegolden *van hoogstens 20.000 fl.*; het ontwerp dat gij naar ons programma hebt gemaakt, is enkel volgens de tekening begroot door den heer Braanker en wel op fl. 25000. Door dit ontwerp was dus aan de opdracht niet voldaan. Wanneer gij een ontwerp had gemaakt van fl. 50000, zou ik dan 1,8% van deze som, en dus fl. 900 hebben moeten betalen?”

Daarop zij het mij vergund te antwoorden, dat het bijgaande project dat door mij is gemaakt volgens Uw eerste programma niet enkel door den heer Braanker, maar ook door mij en door den architect van het *Agneta-Park* den heer Kerkhoff is begroot. De begroting van den laatste, die ik hierbij voeg, beloopt fl. 22606,44, waaronder 1811 fl. voor *hardsteen werk*, terwijl voor buitenwerk *Utrechtsche steen* is begroot. Had U kunnen besluiten, wat ik U in overweging gaf, het project volgens U(w) oorspronkelijk idee in den trant van de *Arnhemse Villa*, die ik voor U ging bezichtigen, uit te voeren en dus de buitenmuren van miskleurige steen *met bepleistering* uit te voeren en de lijstwerken zooals dáár in hout uit te voeren, dan had aan die begroting wel 3-4000 fl. kunnen worden bespaard.

Dat de heer Braanker niet te laag begroot, is van algemeene bekendheid, en dat hij dit vooral niet doet, wanneer hem een werk zonder aanbesteding wordt opgedragen, is maar al te goed te verklaren.

Ik moet dus bestrijden, dat aan Uwe opdracht niet was voldaan. Voor vereenvoudiging zouden ingrijpende veranderingen door het weglaten van verschillende bijwerken was het plan bovendien vatbaar. Het plan was dan ook zoo goed als gearresteerd — anders had ik het ook *zoo min als de andere schetsteekeningen* laten uitwerken — toen U mij op een avond het voor mij zeer verrassende besluit mede hebt gedeeld, dat U van de uitvoering ervan afzag. Ik verkreeg dan ook den indruk, dat U gedeeltelijk of enkel uit gemoedsbezwaren *Uw programma had veranderd*, zoowel om kleiner en meer bescheiden te wonen, als ook voor eene som van *beneden de 20000 fl.* te kunnen bouwen; U sprak op dien avond zelfs van 10000 fl., eene som, die evenwel met het nieuwe programma niet vereenigbaar was.

Het was eene fout mijnerzijds, waarover ik sedert genoegzaam spijt gevoelde, dat ik mijn mandaat op dien avond niet in Uwe handen terug heb gegeven, waartoe ik reeds had besloten. Ik voelde te zeer — en heb mijne bezwaren niet alleen tegen mijne vrouw, maar ook herhaaldelijk tegen collega Pekelharing geuit — dat na de inkrimping Uwer plannen, het eerst wat het Agneta-Park met feesttent enz. en nu de Villa betreft, de betekenis van het werk niet meer in verhouding stond tot de offers van tijd, die ik al had gebracht en die ik nog zou moeten brengen voor het vervolg, om het kleine plan te verwezenlijken. Althans had ik *U* in de eerste plaats van mijne bezwaren moeten in kennis stellen, of door mijne eischen vooraf te stellen, moeten voorkomen, dat ik òf financiële offers moet brengen, of mij aan het verwijt van afzetterij moest blootstellen.

Ik beschouw dus het eerste, bijliggende ontwerp als een zelfstandig werk, door mij verricht, dat met het uit te voeren plan zoo goed als niets gemeen heeft en teneinde *mij* voor financiële nadeelen te vrijwaren, heb ik, volgens het *U* toegezonden tarief, voor het ontwerp 1,2 en voor de begroting 0,6, te zamen, 1,8% in rekening gebracht, zooals ik dat vele malen zonder bezwaar o.a. voor de regeering heb gedaan.

Een ander punt waarover *U* opheldering van mij vraagt, is in de volgende woorden gekleed: „De opzichter Jansen, omtrent wien het mij leed doet, Uw ongunstig oordeel te vernemen, wordt door mij betaald, zoodat ik niet kan nagaan, op welke gronden Uwe vordering van 250 fl. voor werkteekeningen en détails steunen kan.”

Van opzichter Jansen heb ik alleen gezegd, dat hij in soortgelijk werk niet bedreven is, en dat blijf ik volhouden. Hij is voor gewoon werk uitmuntend, een door en door fatsoenlijk en braaf man, en eerlijk. Hij heeft echter volgens eigen zeggen nooit zonder palm of rooster werk gefundeerd, wat dus ook mij onmiddellijk bleek. Dat hij fijner werk nog niet heeft verricht, bleek bij mij *elken dag* en de sporen van dit gebrek zijn — zonder nadeel voor het werk — nog overal aan de Villa te zien, zooals aan de *reuzenblokken*, die hij voor de bevestiging der lambrizeeringen liet inmettelen. Ik ben bereid hieromtrent ter plaatse nog andere ophelderingen te geven.

U verkeert voorts in een dwaling, wanneer *U* veronderstelt, dat de heer Jansen *voor mij* als tekenaar werkzaam was. Sedert hij in *Juli* eene kopie voor den aannemer van het steenhouderswerk heeft vervaardigd, wat door mij zelve was geteekend, heeft hij als tekenaar voor mij zooveel dan niets uitgevoerd. Wel zag ik hem altoos voor den heer Kerkhoff bezig. Hij vond zelfs gedurende mijn afwezigheid van 2 weken geen tijd voor mij de plattegronden op groote schaal over te teekenen — wat hij zooveel ik kon nagaan voor *alle* projecten van Kerkhoff onder mijne oogen deed. De meeste teekeningen zijn vervaardigd door mij of onder mijn toezicht door Du Rien, zooals de kap-bintlaag, de kapconstructie, de Veranda en de plafonds. Voorts zijn teekeningen, kopiëen en calque's vervaardigd door Broisterhuizen en Pfeiffer, welke tekenaar door mij aan den heer Jansen is ter beschikking gesteld, *zoo dikwijls hij hem noodig heeft*.

In alle waterstaatsbestekken, waarbij zooals bij gebouwen, veel teekenwerk vereischt is, is eene bepaling in het bestek opgenomen, volgens welke de aannemer met het begin van het werk voor het *kopieeren* of *calqueeren* der werkteekeningen, welke laatste natuurlijk door de Directie geleverd worden, een of meerdere tekenaars moet stellen, of er wordt eene som voor de bestrijding dezer kosten in het bestek opgenomen. Zoo was het ook bij den bouw der Physika en van het gebouw der P.S. waar ik nu gehuisvest ben; desniettemin was mij door het rijk een opzichter-tekenaar gesteld, *die werkelijk ondanks zijn toezicht op het werk voor mij zeer veel teekende*. De heer Braanker heeft geen tekenaar gesteld en laat ook geen tekening kopieeren en wanneer ik ook afzie van mijn positie, die ik mij in 52 jaren niet zonder inspanning heb verworven en mijne aanspraken als ontwerper, als tekenaar en uitvoerder op het bescheidenste maat terugbreng, dan blijf ik op het stuk van geldverdieneu toch *een ellendige sukkelaar en stumper* tegenover den heer den Braanker, die met *niets* te doen en zonder risico 10% honorarium trekt en door onder-aanbesteding en aan materialen enz. nog 5 à 10% erbij! De sociale kwestie laat zich ook nog uit een ander oogpunt beschouwen, waarbij de heeren bazen en aannemers eene gewichtige rol spelen.

Nagenoeg alle werkteekeningen en détails moeten natuurlijk worden gekopieerd of gecalqueerd, anders miste men elke controle op de uitvoering en de leveranciers: het is de zaak van den aannemer zich deze te verschaffen.

Hiermede heb ik tevens Uw opmerking beantwoord, aldus luidende: „Wel zie ik in de Kalender onder het totaal-honorarium van 5% voor gebouwen van 12000 à 24000 Mark, ook inbegrepen de *Arbeitsrisse* en *Détails*.” De *Arbeitsrisse* en *Détails* worden door mij geleverd, tot het leveren van kopiën en calque's voor den aannemer ben ik niet verplicht. *Zelfs de kosten voor de bestekteekeningen (graveeren en drukken) en voor bestek en begrooting zelf worden altoos op den aannemer verhaald* en ze zijn bij het aantal wat er bijv. bij waterstaatswerken gedrukt wordt, niet onbeduidend. Ik heb mijne projecten laten calqueeren en mijn bestek en begrotingen twee malen laten overschrijven en een exemplaar aan U en een aan den aannemer uitgeleerd.

Ik heb hierboven getracht met de meeste uitvoerigheid rekenschap te geven, waarover deze door U is gevraagd. Heb U nog andere ophelderingen noodig, ik ben bereid, ze, het liefst mondeling te verstrekken. Het schrijven kost mij te veel tijd en maakt mij zeer zenuwachtig. Aan het slot van Uw schrijven geeft U mij in overweging om een ander memorandum te schrijven. Dat zal ik zeker niet doen. Ik wil het memorandum wel intrekken en U na voltooiing van mijn arbeid voor U, U een overzicht geven van den tijd die ik daaraan besteedde zonder lui te zijn. (Vóór ik in Augustus op reis ging, heb ik 60 uren aan de teekening van het tweede project — nadat het goedgekeurd was wat de plattegrond betreft — 120 uren aan de details van vensters, deuren, blinden, steenhouderswerk enz en 80 uren aan het maken van bestek en begrooting besteed). Schatt dus s.v.p. zelve wat mijn werk per uur of per dag waard is. U zult dan tot de conclusie komen, dat ik na aftrek van mijn baare voorschotten, voor mijn besteden tijd eene vergoeding zal genieten, die verre van op afzetterij te gelijken, mijn leeftijd en mijn positie in aanmerking genomen en vergeleken bij dat wat ik aan mijn hulp personeel moet uitkeeren, niet anders dan bescheiden is.

Hoogachtend, U Eddw Dr
(w.g.) E. Gugel.

Hoe deze brief door Van Marken is ontvangen en wat zich in de volgende maanden tussen hem

en Gugel heeft afgespeeld, moet worden afgeleid uit brieven van Gugel uit de maanden juli tot september. Deze betreffen in hoofdzaak de nasleep van de bouw van „Rust Roest”. Dat er een verzoening tussen partijen heeft plaats gevonden is zeker, maar wanneer en hoe die tot stand kwam kan niet meer worden vastgesteld. De strakke houding die Van Marken in het najaar van 1884 tegenover Gugel innam is waarschijnlijk ook beïnvloed door een opeenstapeling van moeilijkheden, waarmee eerstgenoemde in die tijd te maken had en tengevolge waarvan hij bijzonder gespannen was. Allereerst ondervond hij veel last van de zenuwaandoening, die ook de oorzaak zou worden van zijn vroegtijdige dood. In maart 1885 schreef hij daarover aan een franse relatie: „Et puis, mon médécin à la Haye, où je vais depuis huit jours, chaque jour en voiture me faire débarrasser par massage d'affreux douleurs dans les reins du dos, et qui me fait perdre encore deux heures par jour.”³⁸ Vervolgens zette in die tijd de recessie in, die in 1885 het gehele Nederlandse bedrijfsleven trof en zou leiden tot het donkerste dieptepunt in de geschiedenis van de Gistfabriek. Deze situatie veroorzaakte een stagnatie in de financiering van Van Marken's ambitieuze plannen tot oprichting van een oliefabriek; liquiditeitsmoeilijkheden oefenden hun invloed uit op de uitvoering van de plannen voor het Agnetapark — en dus ook van „Rust Roest” —, zozeer, dat Van Marken zich tot zijn schoonmoeder, de weduwe Matthes-ter Meulen moest wenden met het verzoek hem een lening te verschaffen. Maar ook het voortbestaan van het in 1880 ingestelde pensioenfonds voor het personeel van de Gistfabriek kwam in gevaar, omdat dit gefinancierd moest worden uit de overwinst.³⁹ En zo zijn er voor die tijd nog een aantal problemen aan te wijzen.

Anderzijds is het ook denkbaar dat deze grootschalige moeilijkheden Van Marken hebben doen besluiten de in verhouding geringe onenigheid met Gugel nu maar bij te leggen, ter verlichting van zijn vele zorgen. Althans, uit de brief van 18 juli 1885 van Gugel aan Van Marken lijkt er geen wolkje meer aan de lucht te zijn. Niet alleen lezen we daaruit dat het door Gugel in rekening gebrachte honorarium door

³⁸ Briefcopieboek Ned. Gist- & Spiritusfabriek d.d. 24 maart 1885.

³⁹ Zie daarover: W. de Vries Wzn., *Structuur en rechtskarakter van het ondernemingspensioen bij J. C. van Marken*, Den

Haag 1963. De tweede druk daarvan is opgenomen in het handboek *Ondernemingspensioenen*, Alphen aan den Rijn 1976, Hfdst. I, 17-65.

Van Marken vlot in termijnen wordt betaald, maar Gugel schrijft bovendien: „Onder dankbetuiging voor Uwe woorden van erkentelijkheid voor mijne werkzaamheden, aanvaard ik het hoogere bedrag van het honorarium alleen onder de voorwaarde, dat mijne vroeger gemaakte pretenties, waarover tusschen ons verschil van opvatting bestond, daarmede zijn vervallen.”

Verder gaat dit stuk over de trage afhandeling van de bouw van de villa, die Gugel Den Braanker verwijt. Maar de inschakeling in het project van de door Van Marken aangestelde opzichter Jansen blijkt Gugel te hebben aanvaard. Ook de daarop volgende brief van 26 augustus 1885 is een herhaling van klachten over de afwerking door Den Braanker en andere leveranciers en ambachtslieden en over de afrekening met hen, die nu eens rechtstreeks door Van Marken geschiedde en een andere keer over Den Braanker of Gugel liep. Nieuwe onenigheid dreigde, zoals uit Gugel's brief van 19 september daaropvolgend blijkt, over de vaststelling van de rekening van meer- en minder-werk van Den Braanker.

De nog aanwezige staten wijzen uit, dat het saldo van de door Den Braanker berekende meer- en minderkosten uiteindelijk f. 3.335.— bedroeg. Volgens de staat van Gugel mocht dit bedrag maar f. 1.873,24 zijn. Maar Den Braanker had, zoals al opgemerkt, een wit voetje bij Van Marken, want deze nam de staat van Gugel — gedateerd 8 sept. 1885 — niet zonder meer als juist aan. Of zij dat zijn overeengekomen, of dat Van Marken eigenmachtig die opdracht heeft verstrekt is niet zeker, maar naast de vergelijkende staten van Den Braanker en Gugel verschijnt er ook één van de opzichter Jansen, voor wiens vakkennis Gugel nu juist geen onverdeelde waardering had uitgesproken. Deze becijferde, dat Den Braanker nog f. 2.784,37 toekwam aan meer- en minderkosten. Pas op 15 december 1886 werd dit sluitstuk van de bouw van „Rust Roest” afgedaan. Van Marken plaatste op die datum onder de vorengenoemde vergelijkende staat het onderschrift, dat „met wederzijds goedvinden” het uiteindelijke bedrag werd vastgesteld volgens de raming waarop Jansen was uitgekomen. Van Marken kwam Den Braanker nog

verder tegemoet door te bepalen: „Indien volgens overgeleverde bescheiden de bouw van het huis aan de aannemers verlies heeft opgeleverd, zal voor de oorspronkelijke aannemingssoom in plaats van f. 18.000. gesteld worden op f. 19.000, of zooveel minder als het verlies zal blijken te hebben bedragen. — Bij definitieve afrekening zal van het te verrekenen saldo eene rente betaald worden van 5 percent, te rekenen van 1 July 1885.” En daarmee kwam de affaire-„Rust Roest” tot een einde.

CONCLUSIE.

Tot slot mag de vraag worden gesteld of Gugel Van Marken heeft kunnen overtuigen van de juistheid van zijn standpunt. Uit de omstandigheid dat laatstgenoemde niet alleen het gevraagde honorarium op de door Gugel aangegeven wijze — in termijnen, al naar gelang van de voortgang van de bouw — heeft betaald, maar dit zelfs heeft verhoogd, mag deze vraag bevestigend worden beantwoord. De vraag van de berekening van rechtvaardig loon heeft Van Marken vanaf het begin van zijn loopbaan bezig gehouden. Wie van de praktijk van de (zowel primaire als secundaire) loonvorming in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw kennis neemt, komt zeker Van Marken's systeem van loon naar werk — de werkclassificatie — en loon naar werken — de „merit rating” — tegen.⁴⁰ Het is derhalve waarschijnlijk dat Van Marken, na bestudering van de elementen die de samenstelling en vaststelling van het architecten-honorarium bepalen, de billijkheid van Gugel's declaratie heeft ingezien en zelfs tot een hoger resultaat kwam in het geval-„Rust Roest”. Een tweede vraag, of de affaire-„Rust Roest” van invloed is geweest op de uiteindelijke regeling van het architecten-honorarium, kan eveneens bevestigend worden beantwoord, zij het met de beperking: voor haar deel. Immers, uit de literatuur over dit vraagstuk vóór 1885 blijkt dat er al een ruime ontwikkeling aan vooraf was gegaan. Eerst op 31 mei 1888 zou de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst met een uniforme tarief-richtlijn komen.⁴¹ Deze was ontworpen „naar verschillende gegevens van buitenlandse vereenigingen en van Nederlandsche architecten, die reeds voor zich een tarief hebben

⁴⁰ J. Muntendam, *Loon naar werken. Enkele sociale aspecten van het werk van J. C. van Marken*, dissertatie Eindhoven 1971.

⁴¹ Dr M. P. van der Linden, te Wageningen, vestigde mijn aandacht op deze eerste regeling.

samengesteld.”⁴² Het lijkt niet te boud te veronderstellen, dat daarbij ook van Gugel’s ervaring gebruik zal zijn gemaakt.

Lintsen⁴³ vermeldt dat de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs in 1891 tarieven vaststelde voor het honorarium van zelfstandig werkende ingenieurs en architecten bij het maken van ontwerpen en het uitvoeren van werken, nadat dit ontwerp in 1883 voor het eerst binnen de organisatie aan de orde was gesteld. In het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs uit die jaren wordt het onderwerp niet aangetroffen. Er blijkt echter wel over dit onderwerp overleg te zijn gepleegd tussen de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs en het Genootschap Architectura en Amicitia.

Maar zover heeft de „Rust Roest”-affaire haar invloed zeker niet doen gelden.

BIJLAGE 1

F. M. Wibaut over zijn bezoek aan de Van Markens in Rust Roest, te Delft in: *Levensbouw*, Amsterdam 1938, 372-373.

De Vereeniging Maatschappelijke Hervorming „was een half politieke, halve ontwikkelingsvereniging, die sprekers uitnodigde om voordrachten te houden over onderwerpen, in verband met de arbeidersbeweging. Alles wat in die tijd dienstig kon zijn voor een beter begrip van de arbeidersbeweging kon op de een of andere manier op de steun en medewerking van Van Marken rekenen. Zo gold de gewoonte, dat wie kwam spreken voor die vereniging door de heer en mevrouw Van Marken te logeren werd gevraagd”. Wibaut, die tengevolge van een andere uitnodiging daarvan geen gebruik kon maken, werd daarop geïnviteerd om in „Rust Roest” het middagmaal te komen gebruiken vóór de vergadering. „Eer wij aan tafel gingen,” schrijft Wibaut, „vertoefden we nog enigen tijd in de werkkamer van den Heer Van Marken. Het was een prachtig vertrek, waarin ons een elektrische lamp trof, die van het plafond naar alle delen van de kamer kon worden gericht, waar men het meeste licht nodig had. Dat was in die tijd een grote nieuwigheid. Uit de werkkamer kwamen we in de eetkamer, waarvan de inrichting evenals die van de werkkamer, uitmuntte door goede smaak en weelderig karakter.” Het gesprek liep over een passage in de voorrede van Wibaut’s boekje *Fabian Essays in Socialism*, waarin deze o.m. schreef, dat het vertalen van de verzamelde opstellen van G. Bernard Shaw, Sidney Webb e.a. hem aanleiding had gegeven tot de bekentenis, dat hij zich socialist voelde. (Eerst in 1897 zou hij zich aansluiten bij de S.D.A.P.) Aan tafel

bracht Mevrouw Van Marken het gesprek op het Fabianisme en Wibaut’s standpunt en betoogde, dat het niet aanging „zich socialist te noemen, en dan toch nog een levenswijze voort te zetten op een peil dat hoger lag dan in onze tijd door arbeiders kon worden bereikt. „Wanneer ze dat onoprecht noemde,” schrijft Wibaut, „bedoelde ze daarmee niets beledigends, maar dubbelslachtig en dubbelzinnig waren dan toch wel de zachtste uitdrukkingen, die zij kon gebruiken. Zij en haar echtgenoot noemden zich geen socialist, maar zij voelden sedert jaren de plicht om in hun wonen en leven dicht bij hun arbeiders te staan.”

En dan volgt een passage die typerend is voor het standpunt en de houding van Van Marken waarvan het begrijpelijk is dat vele socialisten daardoor werden geïrriteerd. „Dit laatste werd door den Heer Van Marken nog nader toegelicht. „Ja,” zei hij, „toen ik het Agnetapark liet bouwen heb ik tot den architect gezegd: „bouw nu voor mij ook een woning, wat groter, en wat anders ingericht, maar toch, zo na mogelijk in dezelfde geest”. Die betuiging trof mij heel sterk. Ik zei tot den Heer Van Marken: „Dan moet ge toch wel verwonderd hebben gestaan toen de voor U bestemde woning gereed was, en gij die voor het eerst hebt gezien.” „Ik geef toe,” bekennt Wibaut, „dat het niet beleefd was. Als gast had ik zo niet mogen spreken, maar het kwam uit het volle van mijn hart.” Noch met mevrouw, noch met de heer Van Marken kwam het die avond meer tot een levendig gesprek en Wibaut geeft toe, dat hij blij was toen de tijd kwam om naar de vergadering te gaan.

BIJLAGE 2.

Bijlage.

Delft 7 October 1884.

Memorandum.

De Ondergeteekende meent voor de werkzaamheden tot heden voor den heer Van Marken reeds verricht, of door dezen aan hem opgedragen, aanspraak te hebben op de volgende honoraria:

Voor ontwerpen betreffende het Agnetapark, voorts voor plattegrondteekeningen van arbeiderswoningen, winkelhuizen, restauratie- en logeerhuis, concertgebouw of feesttent enz.	f. 500.—
Voor het ontwerp eener groote Villa met begrooting, volgens tarief des deuschen Architecten- und Ingenieurvereins 1.8% der bouwsom (f. 25.000)	f. 450.—
Voor ontwerp, bestek, begrooting en uitvoering van de in aanbouw zijnde Villa, 5% der bouwsom (f. 18.000)	f. 900.—
Voor werkteekeningen en détail resp. het stellen van een teekenaar door den aannemer*	f. 250.—
	f. 2.100.—

⁴² Het *Bouwkundig Weekblad* van 10 mei 1888 publiceerde op blz. 126 de concepttabel (met toelichting op blz. 127). Vrijwel zonder discussie werden de voorstellen van het bestuur aangenomen in de Algemene Ledenvergadering

van de Maatschappij op 31 mei 1888. De definitieve tekst staat afgedrukt op de blz. 150-151.

⁴³ Lintsen, *o.c.*, 294.

GUGEL, VAN MARKEN EN DE VILLA „RUST ROEST” TE DELFT

Door den heer Van Marken zijn tot heden door mij ontvangen:

Op 24 Januari 1882, bij wijze van voorschot	f. 500.—
Op 18 Augustus 1883 te Berlijn 90 Mark	f. 53.5
Totaal	f. 533,5

Aldus op verlangen opgemaakt door
E. Gugel

* Het is gebruikelijk, dat de aannemer voor het vervaardigen der details of een geschikt teekenaar moet stellen, of eene bepaalde som moet uitkeeren. Aan de Physica alhier bedroeg de som f. 800.—, aan mijn gebouw aan de P.S.¹ (door den Braanker uitgevoerd) wat minder; in den Haag en te Leiden veel meer. Omdat er geen eigenlijke aanbesteding plaats had, heb ik in het bestek een bepaalde som niet

genoemd. Aan den Braanker is die usance *wel bekend*, toch weet ik niet of hij daarmede rekening heeft gehouden bij zijn aanbod voor de uitvoering. Alleen weet ik, dat ik met de volstreekte werkeloosheid van den Braanker en zijn onderaannemer Houtzagers *niet* rekening hield, ten gevolge waarvan al het werk van den aannemer — met uitzondering van het aanstellen en betalen der werklieden en het leveren van de bouwstoffen — op den in de uitvoering van betere gebouwen onervaren opzichter² en mijn persoon nederkomt.

¹ Polytechnische School.

² Hiermee doelde Gugel op de door Van Marken aangestelde en betaalde, aan het werk toegevoegde opzichter Jansen.

SUMMARY

Almost a century ago, a producer of yeast and spirits in Delft, named J. van Marken, commissioned Professor Eugen Gugel of the Polytechnical Institute in Delft, to design a housing project for his employees and a villa for himself, but without specifications of the conditions or a written agreement. When the villa was half completed, in the second half of 1884, Gugel submitted his statement at Van Marken's request. He had based his calculations on the ra-

tes prescribed by the *Verein Deutscher Ingenieure*. These were only applied sporadically in The Netherlands, where the prescriptions for billing dating from the period of the French occupation were still maintained. This led to a disagreement between the parties which was fought out mainly by letter, leaving a correspondence that gives a picture of the position and income of architects in The Netherlands at the end of the nineteenth century.

DE SIGARENFABRIEK GOULMY EN BAAR TE 'S-HERTOGENBOSCH

A. VAN DRUNEN

INLEIDING

De laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste eeuwse gebouwen van de voormalige sigarenfabriek van de firma Goulmy en Baar te 's-Hertogenbosch zijn door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk op de voorlopige lijst van monumenten geplaatst. Het gebouwencomplex is eigendom van het Rijk en wordt door de gemeente 's-Hertogenbosch gehuurd met verplichting tot onderhoud en optie op koop.

Sinds in 1943 de oorspronkelijke functie is verdwenen, worden de gebouwen als opslagruimten gebruikt. De oorspronkelijke bedrijvigheid van ruim 500 arbeiders maakte plaats voor een stilte die afbreuk doet aan het woonklimaat van de aangrenzende buurt. Een versneld verpauperingsproces is hiervan mede het gevolg geweest. Thans is de buurt gedeeltelijk gesloopt. De fabriek staat er nog, letterlijk en figuurlijk als hoeksteen van de wijk (afb. 1). Zij kan dat zowel in stedenbouwkundig als sociaal opzicht weer worden voor de nieuw te bouwen woonwijk; als herkenningspunt uit het verleden en als buurtcentrum voor de door de ligging langs twee drukke verkeersstraten en het spoorwegemplacement toch al niet ruim met wooncomfort bedeelde buurt.

Inmiddels huisvest de fabriek een aantal culturele instellingen zoals muziekgroepen, een harmonie, een toneelvereniging en een aantal kunstenaarsateliers. Na een „groot-onderhoudsbeurt” kunnen deze functies geïntensiverd en uitgebreid worden. De lage, donkere begane grond kan mogelijk dienst gaan doen als opslag en uitleen van de objecten van de Beeldende Kunst Regeling. Een passage, enige kleine buurtwinkeltjes en praktijkruimten zijn denkbaar. De fraaie grote ruimten op de eerste verdieping — de voormalige sigarenmakerij — zou vanuit architectonisch oogpunt, als onverdeelde ruimte, eventueel met enige losse elementen die de ruimte niet aantasten, gehand-

haafd moeten blijven. In deze belangrijkste, centraal gelegen ruimte werden door honderden arbeiders, gezeten aan lange tafels, met de hand sigaren vervaardigd (afb. 2). Dit voormalig „hart” van de fabriek kan uitstekend dienst doen als overdekt buurtplein; als een nieuw „hart” van het gebouw en van de te renoveren woonbuurt.

Aan mogelijke bestemmingen ontbreekt het dus geenszins.

De redenen om het gebouw op de monumentenlijst te plaatsen zijn op de eerste plaats van architectuur-historische aard. De sinds de bouw praktisch onveranderd gebleven fabriek is van bijzonder belang voor de industriële archeologie¹. De fabrieksgebouwen geven een goed beeld van de werkomstandigheden bij de fabricage van sigaren, die in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw in 's-Hertogenbosch uitgroeide van een huisnijverheid tot één van de belangrijkste takken van industrie. De fabriek was in de begintijd in zijn soort de grootste van ons land en was volgens de toen geldende normen uiterst modern wat betreft klimatisering. De minder revolutionaire architectuur dankt haar waarde aan het feit dat zij praktisch geheel ongeschonden is. De staal- en betonconstructies zijn goede specimina van de techniek van het bouwen omstreeks 1900. Naast de architectuur-historische waarde zijn de gebouwen in de laat 19de-eeuwse stadswijk van stedenbouwkundig-historische waarde. Als grootste fabriek van de eertijds belangrijke Bossche sigarennijverheid is zij van sociaal-historisch belang.

DE SOCIAAL-HISTORISCHE WAARDE.

De van oorsprong Bossche sigarenfabrikanten Goulmy en Baar verhuisden in 1893 kort na de oprichting met hun bedrijf van Amsterdam naar 's-Hertogenbosch.² Waarschijnlijk zal de toen reeds bloeiende sigarenfabricage in Den Bosch de reden van verplaatsing zijn geweest. Omdat de behuizing in het begin in de Kruis-

¹ A. C. M. Kappelhof, „Industriële archeologie”, *Brabant's Heem*, 29 (1977), 61-66.

² J. J. M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Tilburg 1976, 224.

Afb. 1. De sigarenfabriek van Goulmy en Baar aan de Boschveldweg, hoek Boshdijkstraat te 's-Hertogenbosh. (Foto Monumentenzorg 1979)

Afb. 2. De sigarenmakerij op de eerste verdieping van de fabriek omstreeks 1910. (Repro)

broedersstraat nogal wat moeilijkheden opleverde, besloot de firma een heel nieuw modern fabrieksgebouw op te richten. Zij koos als plaats van vestiging een terrein in de eerste stadsuitleg, „'t Zand" genaamd, gelegen langs de in 1868 en 1870 naar Eindhoven respectievelijk Utrecht aangelegde spoorlijn. In dit opgespoten gebied was een woonwijk gepland om de schrijnende woontoestanden in de binnenstad te verlichten (afb. 10).

Op 18 februari 1897 besloot de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch een terrein, groot 1.227 m² à f 3,— per m² te verkopen aan de firma Goulmy en Baar. In de transactie was opgenomen, dat de gebouwen in 1898 voor „bewoning" gereed moesten zijn.³ In 1897 werden de eerste twee stenen van het gebouw gelegd. Deze bevinden zich, samen met een hardstenen herdenkingssteen nog in de westgevel⁴. De directeur, Eugène Goulmy⁵, had een voor zijn tijd kenmerkend sociaal-paternalistische instelling, die als het ware in de architectuur van de nieuwe fabrieksgebouwen tot uiting komt. Van bui-

ten ziet het gebouw eruit als een soort kasteel met traptoren en kantelen. Inwendig was het volgens de toenmalige adjunct-inspecteur van de arbeid een „modelbedrijf". De fabriek had een modern centraal-verwarmingssysteem gecombineerd met ventilatie (systeem Peret)⁶ en stofafzuiging. Aan de lichttoetreding was veel zorg besteed. De fabriek bood plaats aan 400 arbeiders⁷.

In 1908⁸ werden er op het braakliggend terrein ten zuiden van het hoofdgebouw twee nieuwe fabrieksvleugels gebouwd, waarin zich voor die tijd uiterst moderne waslokalen, waterclosets, brandtrappen en een schaftlokaal bevonden. Met deze uitbreiding telde de fabriek 5.000 m² vloeroppervlak, waarvan 2.400 m² werkvloer, waar 500 mensen konden werken. Hierdoor was het de grootste sigarenfabriek van het land geworden⁹. Den Bosch was in die tijd het belangrijkste Nederlandse centrum van sigarenproductie. Duizenden Bosschenaren vonden er werk. Het sigarenmakersgilde had een belangrijke plaats in het sociaal-culturele leven

³ Notulen van de gemeenteraad, 18 februari 1897.

⁴ De herdenkingssteen draagt het opschrift: „Op den 31 Juli 1897 hebben de gebroeders Eugène Joh. Hug. Vict. Mar. en Johannes Lodw. Ant. Coulmy, oud 6 en 4 jaar, den eersten steen gelegd".

⁵ Geboren te 's-Hertogenbosch in 1865, overleden te Deurne in 1951. Zijn vader, de confiturier P. V. P. Goulmy was de zoon van de in 1784 te Limoges (Frankrijk) geboren M. J. B. Goulmy; zie H. A. M. Boekraad, „Enkele Aspek-

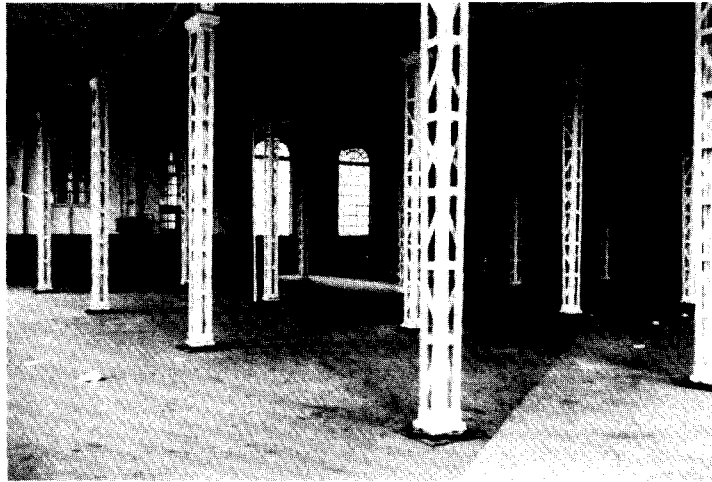
ten van de industrie", 's-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd, Nijmegen 1960, 92.

⁶ *Verlagen Inspecteurs van den Arbeid over 1897/1898*, 1e inspectie, 36.

⁷ Franssen, *o.c.*, 57.

⁸ In 1907 verzocht de firma Goulmy en Baar tot aankoop van 3.000 m² grond voor een prijs van f 5,— per m². Zie notulen van de gemeenteraad, 17 april 1907.

⁹ Zie noot 2.

Afb. 3. De voormalige sigarenmakerij in het „hart” van de fabriek. (Foto Gemeentewerken, 's-Hertogenbosch)

in de stad. De eigen fanfare van Goulmy en Baar, in 1894 opgericht¹⁰, droeg daartoe het nodige bij. De arbeiders van deze fabriek waren voorlopers ten tijde van de opkomst van de arbeidersbeweging in Den Bosch¹¹. Kort na de uitbreiding van de fabriek trad er een recessie op in de sigarenindustrie, die na een korte opbloei in en na de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk geleid heeft tot de verkoop van de fabrieksgebouwen in 1929 aan de Tilburgse firma Willem II¹².

Kort voor 1936 is het bedrijf naar het pand Westwal nr. 1 verhuisd¹³. In 1951 is de firma opgeheven¹⁴. Tijdens de tweede wereldoorlog dienden de kelders als schuilplaats. Het gebouw liep in de oorlog enige schade op die in 1946 is hersteld. Sinds 1948 zijn de gebouwen niet meer als fabriek in gebruik.

BOUWKUNDIGE WAARDE.

A. *Het hoofdgebouw.* Het oudste gedeelte werd in 1897 ontworpen door de architect P. Th.

¹⁰ *Noordbrabander/Noordbrabants Dagblad*, 3 juli 1894.

¹¹ Franssen, *o.c.*, 577-580, 606 en 611-614.

¹² *Provinciale Noord-Brabantse en 's-Hertogenbosse Courant*, 9 september 1929, 2de blad.

¹³ Deze fabriek uit ± 1900 staat thans leeg en wordt evenals een aantal andere 19de-eeuwse sigarenfabrieken met sloop bedreigd.

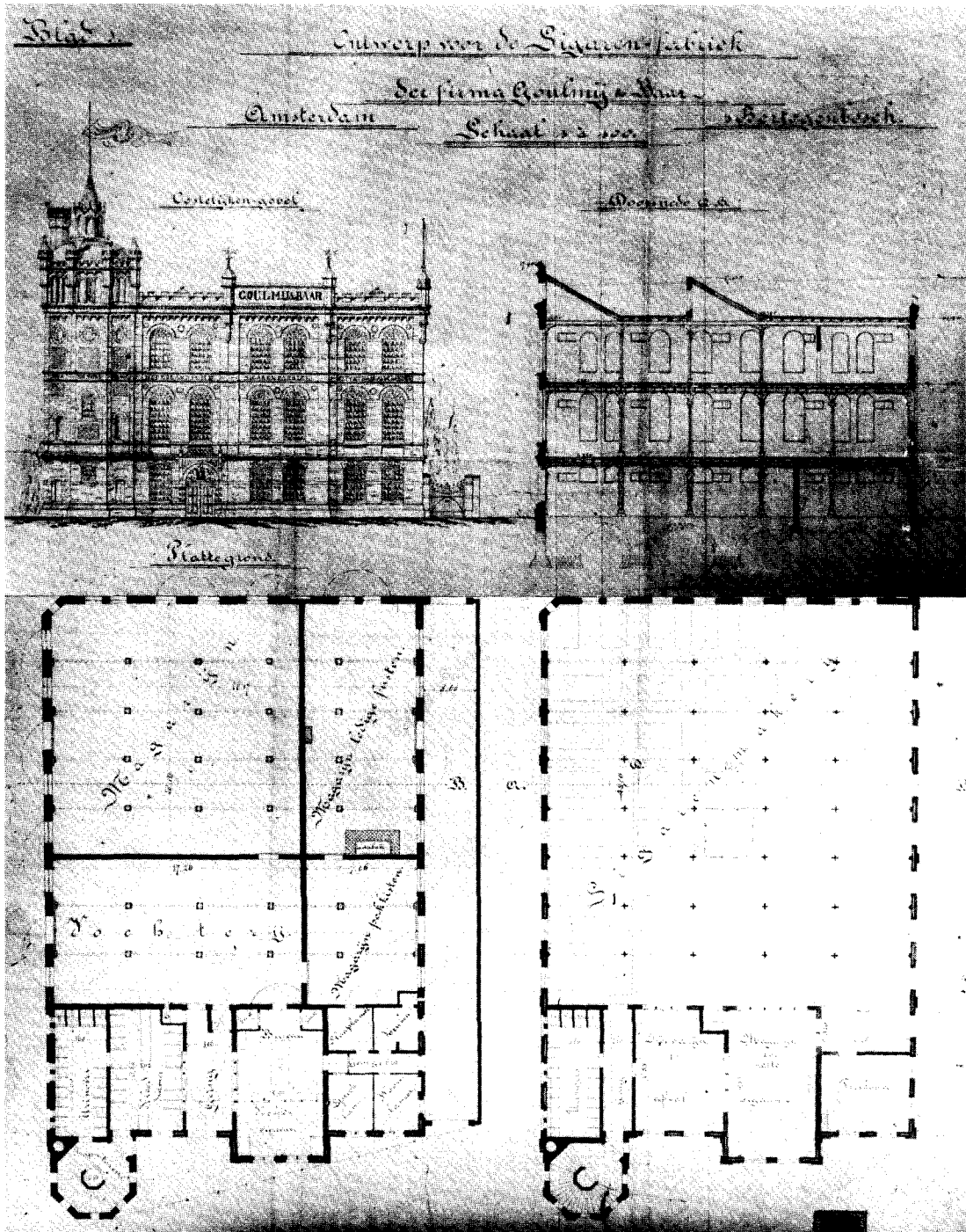
¹⁴ *Provinciale Noordbrabantse Courant „Het Huisgezin”*, 13 februari 1951.

¹⁵ Geboren te Wirdum (Fr.) 1853, werkte van 1879 met enige onderbrekingen tot 1905 in 's-Hertogenbosch. Hij vertrok toen naar Baardwijk en later naar Amsterdam. Hij overleed in 1910 te Roermond. Hij bouwde o.a. kerken te

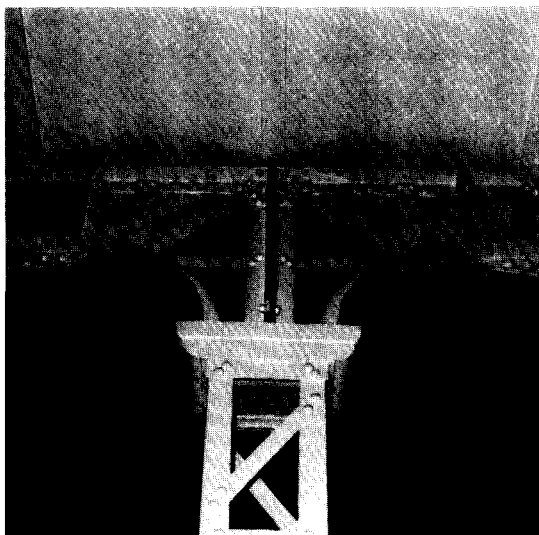
Stornebrink¹⁵ (afb. 4). Het nagenoeg rechthoekige bakstenen gebouw (26,17 × 38,50 m uitwendige afmetingen) telt drie verdiepingen en een kleine kelder. Aan de westzijde staat in de hoek een achzijdige traptoren buiten tegen het gebouw. Deze excentrisch gelegen trap was naast de kleine lift de enige verticale verbinding in het pand. Aan deze zijde bevonden zich kantoren en de was- en kleedruimten. Al deze ruimten zijn thans nog intact. Het middengedeelte van de westgevel springt 1,80 m voor de gevel uit. Links naast deze risaliet was de hoofdingang, die bij de uitbreiding in 1908 naar het nieuwe gedeelte is verplaatst.

Op de begane grond waren de magazijnen en de vochterij gevestigd. Deze ruimten waren lager en donkerder dan de beide verdiepingen, waar veel mensen moesten werken. Op de eerste verdieping was de sigarenmakerij, die veel licht ontving door de grote hoge ramen (afb. 2, 3).

Berndijk, Heeswijk, Hernen en Schayk en het in 1980 gesloopte Franciscanen klooster te Alverna. Zie H. P. R. Rosenberg, *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 108, 133 en 135. Stornebrink ontwierp in 1904 een niet uitgevoerd uitbreidingsplan, dat een goede huisvesting voor arbeiderswoning inhield. (Zie P. Th. Stornebrink archt. ing., *Plan tot uitbreiding der stad 's-Hertogenbosch in verband met de verbetering der Volkshuisvesting*, 's-Hertogenbosch, juli 1904). Enige jaren ervoor had hij echter uit speculatieve overwegingen een hoger bod op grond in „t Zand” gedaan, zodat een sociaalwoningbouwproject op die plaats geen doorgang kon vinden.

Afb. 4. Ontwerptekening van de in 1897 door de architect P. Th. Stornebrink gebouwde fabriek met de voorgevel (westgevel), doorsnede A-B en de plattegronden van de begane grond en de verdieping. (Foto Gemeentearchief, 's-Hertogenbosch)

Afb. 5. Detail van de staalconstructie in het uit 1897 daterende gedeelte van de fabriek. (Foto Gemeentewerken, 's-Hertogenbosch)

Afb. 6. In betonconstructie uitgevoerde sheddaken in de uit 1908 daterende fabrieksuitbreiding. (Foto Gemeentewerken, 's-Hertogenbosch)

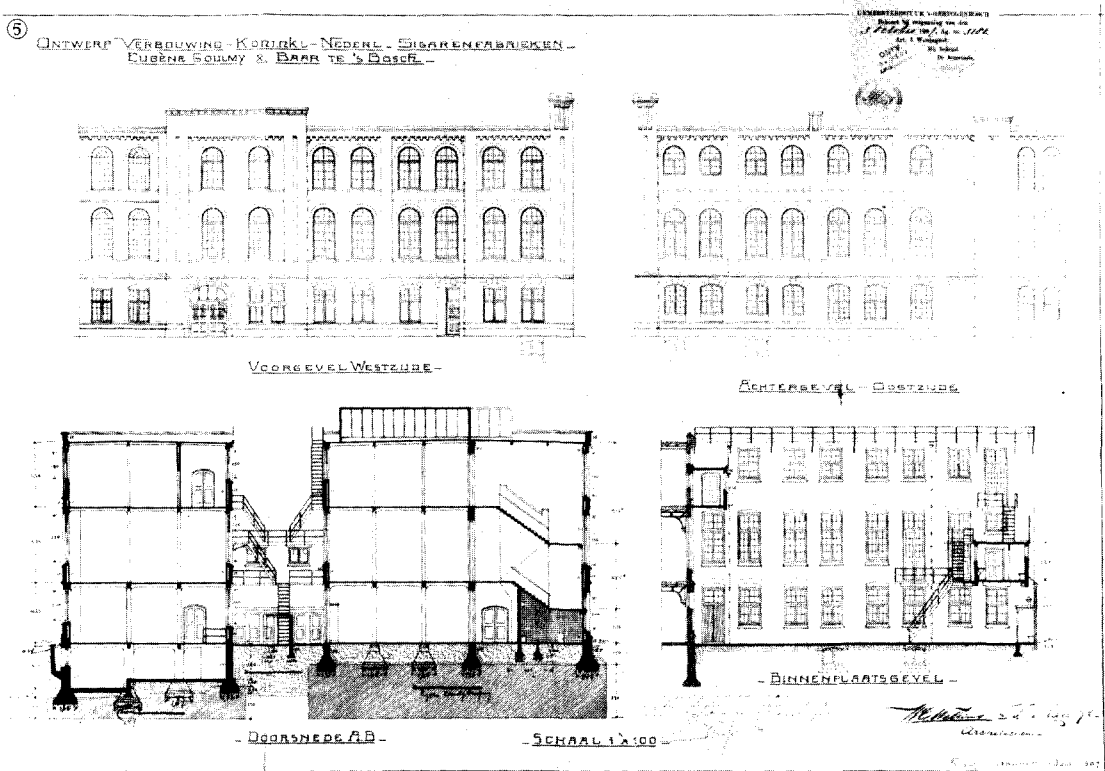
Op de tweede verdieping was de expeditie gevestigd, die licht ontving door iets lagere ramen en via grote daklichten. Het gebouw staat op een opgespoten zandlaag van ca. 4 cm. De fundering bestaat uit een systeem van pijlers (aanlegdiepte 3,50 m onder het maaiveld) en spaarbogen. De vloer- en platdakconstructies bestaan uit gewalste stalen I-profielen met bakstenen troggewelfjes (afb 5). De vloeren worden door een stelsel van met klinknagels samengestelde stalen kolommen (stramienmaat 3,50 m bij 4,80 m) en vakwerk-onderslagliggers ondersteund. Op de begane grond hebben de zware kolommen hardstenen basementen.

Op de eerste verdieping zijn de kolommen lichter van afmeting en staan ze op stalen platen. De kolommen op de tweede verdieping zijn samengesteld uit twee met klinknagels verbonden staalprofielen. De buitenmuren hebben voor die tijd moderne spouwmuuren.

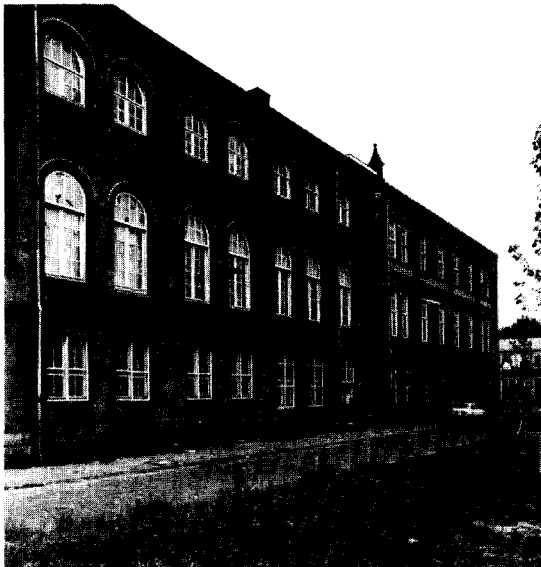
De gevels opgetrokken uit een donkerkleurige baksteen in waalformaat worden door lisenen in horizontale en door stucwerk-friezen en speklagen in verticale zin geleed (afb. 1). Uit de gevelindeling valt af te leiden, dat de eerste verdieping met haar grote hoogte de voornaamste werkruimte was. Op deze verdieping zijn hoge rondboogramen met kleine roedeverdeling en ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en

sluitstenen met daarboven een sierboog van zwarte baksteen. De ramen op de tweede verdieping zijn, alhoewel lager, van dezelfde architectuur. Op de begane grond zitten ramen met segmentbogen en getrapte strekse bogen, een basement met twee afzaten van zwarte baksteen en een uitkragende bakstenen kordonband. De voorgevel heeft een middenrisaliet met hoektorentjes. Aan de linkerzijde staat een uitgebouwde achzijdige traptoren met uitkragende hoektorentjes en kapitelen. Op de traptoren stond een open lantaarn. In de terugliggende muurvelden zitten stucwerk velden met reclameschilderingen. De vijf velden tellende gevel langs de Boschdijkstraat heeft op de begane grond twee poorten. Aan de rechterzijde bevindt zich ter plaatse van de natte cellen een aantal twee-aantwee gekoppelde smalle rondboograampjes onder een halfronde ontlastingsboog. Op de gevel, die afgesloten wordt door een uitkragende lijst, zit een attiek, waarachter een groot daklicht. De gevel langs de Sint Chrispijnstraat telt vier velden van onregelmatige grootte afgedekt door een uitkragende fries. Op de hoek zit een uitkragend hoektorentje.

B. *De zijleugels.* Op 3 oktober 1907 vroeg de firma Goulmy en Baar vergunning tot het uitbreiden van de bestaande fabriek. Het ontwerp van

Afb. 7. Tekening van de in 1907 door de architecten W. G. Welsing en W. te Riele Gzn. ontworpen fabrieksuitbreiding, drie gevels en een doorsnede. (Foto Gemeentearchief, 's-Hertogenbosch)

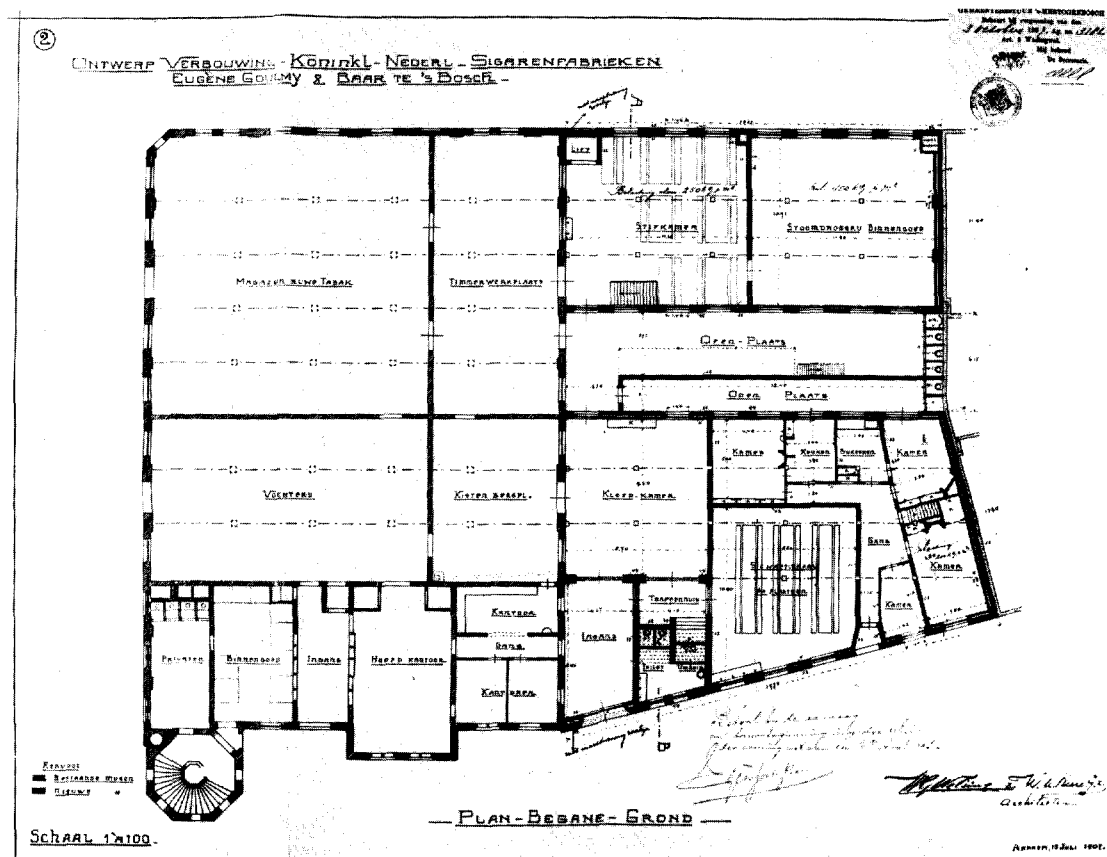

Afb. 8. De fabrieksuitbreiding van 1907-1908 en het oudere gebouw aan de St. Crispijnstraat. (Foto Monumentenzorg, 1979)

de bouw is van de hand van de architect W. G. Welsing¹⁶ uit Arnhem en W. te Riele Gzn.¹⁷ (afb. 7, 9). Waarom de principaal de opdracht niet aan de architect van de hoofdbouw (P. Th. Stornebrink) gegund heeft, kan te maken hebben met diens verhuizing naar Baardwijk in 1905. Nergens is uit af te leiden dat deze archi-

¹⁶ 1859-1942. Architect te Arnhem. Hij ontwierp in 's-Hertogenbosch de tussen 1911-1916 gebouwde en onlangs gesloopte fabrieken van De Gruyter en een patroonaatsgebouw. Verder ontwierp hij o.a. de St. Nicolaaskerk te Baarn de St. Martinuszaal en de O.L. Vrouwekerk te Arnhem en de R.K. Kerk te Gendt (met dank aan drs. P. Thoben en W. van Leeuwen).

¹⁷ 1867-1937. Architect te Zwolle. Hij was leerling van P. J. H. Cuypers en van zijn vader G. te Riele. Verder studeerde hij te Gent en in Engeland. Hij was lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg van 1903 tot 1930. (Zie J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage, 1975, 330 en 435). Zie verder over hem in H. P. R. Rosenberg, *o.c.*, 105, 124 en 135.

Afb. 9. Plattegrondtekening door W. G. Welsing en W. te Riele Gzn. uit 1907 van de fabriek van 1897 en de zuidelijk daarvan aansluitende nieuw ontworpen uitbreiding. (Foto Gemeentearchief, 's-Hertogenbosch)

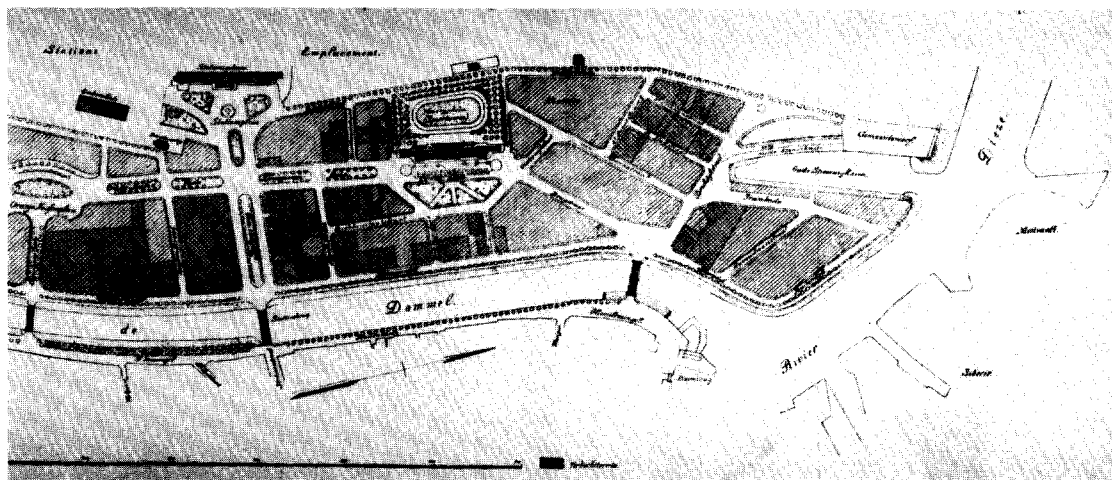
tect of het hoofdgebouw niet aan de wens en zou hebben voldaan.

Het nieuwe fabrieksgebouw bestaat uit een vleugel langs de Boschveldweg en een vleugel langs de Sint Christijnsstraat, met daartussen een open binnenplaats en een tweetal verbindingsbruggen. De vleugel langs de Boschveldweg (groot 12,10-18,60 x 25 m) bevat de nieuwe hoofdingang met trappehuis; op de begane grond een onderkelderde portierswoning, kleedlokalen en schaftlokaal; op de eerste verdieping uitbreiding van de sigarenmakerij en op de tweede verdieping uitbreiding van de sorteerderij. Het gebouw heeft bakstenen spouwmuuren en een betonskelet met betonvloeren (systeem Hennebique, naar ontwerp van het bureau F. J. Stulemeyer en Co. uit Breda)¹⁸.

¹⁸ De latere I.G.B.: de Internationale Gewapendbeton Bouw.

De dakconstructie bestaat uit een betonnen platdak en vijf sheddaken met betonskelet (afb. 6). Het gebouw heeft een fundering op staal.

De architectuur van de nieuwe vleugels vertoont veel overeenkomst met het hoofdgebouw zodat het gebouwencomplex zich als een geheel voordoet. De gevel langs de Boschveldweg telt vier traveeën die op de verdiepingen door lisenen zijn gescheiden. Het bredere linker muurvlak, dat aan de oude fabriek grenst, springt iets uit de rooilijn. Het bevat de nieuwe hoofdingang die toegang geeft tot beide fabrieksgebouwen en het hoofdtrappehuis. De begane grond is in overeenstemming met het hoofdgebouw als een basement vormgegeven, voorzien van houten kruisramen met segmentboog en getrapte strekse boog. De beide verdiepingen hebben grote rondboogramen met halfronde ontlastingsbogen. De vloerhoogten worden aangegeven door een waterlijst met een fries. De rech-

Afb. 10. Stadsuitbreiding „t Zand”, omstreeks 1910. Rechter gedeelte van een tekening van het uitbreidingsplan van 's-Hertogenbosch aan de westzijde. Rechts boven het terrein waar de sigarenfabriek is gebouwd. (Foto Gemeentearchief, 's-Hertogenbosch)

te gevelafsluiting wordt gedragen door een uitkragende bakstenen lijst. Op de hoek van de vleugel staat een als hoekpilaster uitgevoerde hoektoren met open koepeltje. De hoektoren doet dienst als ventilatiekanaal.

De vleugel aan de Sint Chrispijnstraat, groot $22,88 \times 10,72$ m, bestaat uit verwarmingskelder, begane grond (stripkamer en drogerij), eerste verdieping (sigarenmakerij), tweede verdieping (droogkamer en magazijn) en een plat dak.

Het gebouw heeft eenzelfde constructieve opbouw als de vleugel langs de Boschveldweg. Het betonskelet is tot in de kelder doorgevoerd. De kolommen en de buitenmuren zijn op staal gefundeerd.

De gevel aan de Sint Chrispijnstraat is opgetrokken uit een donkere baksteen (waalformaat) met speklagen van rode baksteen. De gevel telt vier traveeën, die op de verdiepingen gescheiden zijn door lisenen. Op de als basement ontworpen begane grond zitten vier kelderlichten met strekse bogen en een zevental ramen met kleine roede-verdeling en getoogde bovenzijde met strekse boog. Op de beide verdiepingen zitten grote rondboogramen met kleine roede-verdeling. De ramen grenzend aan de hoofdbouw zijn dichtgezet. De verdiepingvloeren worden

door afzaten en friezen gemarkeerd. De rechte gevelbeëindiging wordt door een uitkragend bakstenen fries gedragen (afb. 8).

Op de hoek van de vleugel staat een als hoekpilaster uitgevoerde hoektoren met open koepeltje. De hoektoren doet dienst als ventilatiekanaal. De gevels aan de binnenplaats zijn bakstenen lijstgevels met draairamen met kleine roede-verdeling en getoogde bovenzijde met strekse bogen.

HISTORISCH-STEDEBOUWKUNDIGE WAARDE

Na de opheffing van de vestingstatus van 's-Hertogenbosch in 1874 mocht de stad zich buiten de wallen uitbreiden. Dat de eerste uitbreiding aan de westzijde van de stad plaatsvond, had te maken met de daar aanwezige in 1868 en volgende jaren aangelegde spoorbaan en bijbehorende stationsgebouw. Na het slechten van de voorwerken bij de Sint Janspoort en het bastion Oliemolen en het normaliseren van de rivier De Dommel is het tussenliggende laaggelegen terrein opgehoogd met zand.

Het stedenbouwkundig ontwerp van de wijk is vervaardigd door de Dienst van Gemeentewerken, met name door de stadsarchitect F. M. L. Kerkhoff¹⁹. De hoofdopzet van het plan bestond uit twee elkaar loodrecht kruisende assen; een

¹⁹ 1858-1909. Civiel- en bouwkundig ingenieur; was leerling en later medewerker van E. Gugel. Hij ontwierp het Agnetapark te Delft. Hij was ingenieur-architect van de

gemeente 's-Hertogenbosch van 1889 en 1909. Van zijn hand is ook een niet uitgevoerd uitbreidingsplan ten westen van „t Zand”.

korte rechte as tussen de stad en het station en een lange geknikte as evenwijdig aan de Dommel. Langs het spoorwegemplacement en langs de Dommel werd een randweg aangelegd. De vier kwadranten werden door rechte dwarsstraten in bebouwingsblokken verdeeld (afb. 10).

In 1892 was het plan in zoverre gereed, dat de bouwrijpe grond kon worden uitgegeven. De bouwkvavels werden aan particulieren verkocht. De prijzen varieerden van f 9,— tot f 20,— per m² dicht bij het station, tot f 3,— per m² in de uithoeken van de wijk. Een duidelijk plan voor de diverse bestemmingen is er nooit gemaakt. De verschillende grondprijzen zorgden voor een goede verdeling van functies, ofschoon een aantal bestemmingen niet op de meest logische plaats gekomen is. Zo werden er enige fabrieken (o.a. een boterfabriek) en een klooster met uitgestrekte tuin vlak bij het centrum aangelegd²⁰. De firma Goulmy en Baar liet haar oog vallen op een goedkoop terrein aan de buitenrand van de noordwestelijke kwadrant. Deze kwadrant was hier door de knik in de hoofdas relatief breed, zodat uitbreidingsmogelijkheden

²⁰ Zie voor verdere gegevens over de wijk: Wim van Bergen, „Honderd jaar Bossche stadsuitbreiding” en Rien van Rosmalen, „Zes Bossche stadsuitbreidingen”, *Bossche stadsuitbreidingen 1880-1980*. Tentoonstellingscatalogus, gemeen-

aanwezig waren. De ligging langs de spoorlijn kan gewenst zijn geweest in verband met de aanvoer van ruwe tabak vanuit Amsterdam per trein. Per boot kon de tabak gelost worden in de aan de overzijde van de Boschveldweg (voorm. Tramkade) gelegen, thans gedempte spoorweghaven.

Het personeel uit de omliggende dorpen kon de fabriek eenvoudig met de tram bereiken. Langs het door de gemeente aangelegde stratenplan waren door de N.V. Gemeenschappelijk Eigendom, de woningbouwvereniging van de R.K. Werkliedenbond, in 1896 de eerste 50 arbeiderswoningen gebouwd. Weldra gevolgd door meerdere. De arbeidsintensieve sigarenfabriek kon haar werkkrachten uit de naaste omgeving betrekken. Historisch-stedebouwkundig is de fabriek daarom nauw verweven met de buurt. Zij vormt — als gezegd — er letterlijk en figuurlijk de hoeksteen van.

Het markante kasteelachtige gebouw kan in de toekomst een belangrijke visuele herinnerings- en oriëntatiefunctie in de nieuwe wijk krijgen.

telijke Tentoonstellingsdienst 's-Hertogenbosch 1980 en Paul Kokke en Paul Masselink, „Het loopt uit de hand in 't Zand”, *Wonen TA/BK*, nr. 5, maart 1978.

SUMMARY

The building which formerly house the cigar factory of Goulmy and Baar in 's-Hertogenbosch has been put on the tentative list of architectural monuments. The factory is situated on a prominent corner in an area representing the last nineteenth-century expansion of the city, on the edge of a working-class district. The director of the cigar factory had the benevolently paternalistic attitude which was not uncommon in the period, and in his time the factory was a model plant with a modern central heating system combined with ventilation and dust-removal functions. The more than 400 employees played an important part in the rise of the labour movement in 's-Hertogenbosch. The oldest part of the factory was built in 1897 after a

design by P. Th. Stornebrink. The virtually square building with projecting octagonal staircase towers have brick façades and a construction of steel columns and girders.

In 1908 the factory was enlarged by the addition of two wings designed by W. G. Welsing and W. te Riele Gzn. The architecture corresponds with that of the main building to a high degree, and the construction consists of reinforced concrete columns, beams, and floors.

At present, part of the almost unchanged building is used as studio space for artists and practice rooms for various music groups. After general repairs and painting as well as some minor internal remodeling, the building will be ready for use as a social and cultural centre for the district, which is to undergo renovation.

MONUMENTEN UIT DE ZORGEN?

EEN HANDREIKING VOOR EEN NIEUW MONUMENTENBELEID

VERANTWOORDING

Voorgeschiedenis

Anno 1981 is het 20 jaar geleden, dat de monumentenwet in werking trad, nadat de Oudheidkundige Bond op eigen initiatief al in 1910 een Ontwerp-Monumentenwet publiceerde.

De uiteindelijk meer dan een halve eeuw later tot stand gekomen Wet was niettemin in belangrijke mate (mede) gebaseerd op het Ontwerp van de Bond.

Tegen deze voorgeschiedenis afgezet is een periode van 20 jaar, dat de monumentenwet nu heeft gefunctioneerd, nog maar kort. Niettemin weerklinkt overal de roep om herziening van de monumentenwet, die beurtelings of in één adem als verouderd, gebrekkig of onvolledig wordt bestempeld. Zowel binnen de bij de monumentenzorg betrokken overheden als in de wereld van de partikuliere monumentenzorg is de discussie op gang gekomen. Zo ook binnen de KNOB, waar uiteenlopend wordt gedacht over het functioneren van de monumentenwet.

Gezien de vroegere en huidige bemoeienis van de Bond met de monumentenzorg oordeelde het Bestuur, dat ook de KNOB een actieve bijdrage aan de gedachtenvorming zal moeten leveren.

Opdracht aan de werkgroep

Om een standpuntbepaling van de Bond voor te bereiden, heeft het Bestuur van de KNOB op 1 december 1980 de Werkgroep „20 jaar Monumentenwet” ingesteld. De werkgroep kreeg als opdracht, om vóór medio 1981:

- een evaluatie te verrichten van het functioneren van de Monumentenzorg in het algemeen gedurende de afgelopen 20 jaar;
- knelpunten daarbij op te sporen en te inventariseren;
- concrete aanbevelingen te formuleren om een krachtig integraal monumentenbeleid op alle bestuurlijke niveaus te bevorderen.

Samenstelling

De Werkgroep werd samengesteld uit leden met verschillende achtergronden, zoals een

architectuur-historicus, archeoloog, jurist, stedenbouwkundige, restauratiearchitect en representanten van rijk, provincie en gemeenten. De samenstelling luidt als volgt:

1. Drs. U. F. Hylkema (voorzitter-rapporteur); Directeur Academie van Bouwkunst te Amsterdam; voorzitter Gemeentelijke Monumentencommissie Utrecht.
2. Drs. P. Nijhof (secretaris), Adj.-directeur Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting.
3. Drs. J. Akerboom, Beleidsmedewerker Monumentenzorg Provincie Noord-Brabant.
4. Drs. Ir. A. Dreimuller, Werkzaam bij Ingenieurs- en Adviesbureau Dwars, Hederik en Verhey te Amersfoort.
5. J. C. M. Meulenbelt, Architect B. N. A. te Utrecht.
6. Ir. W. B. J. Polman, Hoofd Afd. Monumentenzorg, Bedrijf Openbare Werken Gemeente Haarlem.
7. Ir. T. Remmerswaal, Stedenbouwkundige, werkzaam bij Kuiper Compagnons B.V. te Rotterdam.
8. Ir. Th. A. J. Schiere, Restauratie-architect, werkzaam bij de Rijksgebouwendienst te 's-Gravenhage.
9. Mr. H. C. F. Smeets, Sectorleider Stadsvernieuwing, Afd. Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, Gemeentesecretarie Maastricht.
10. Ir. R. A. F. Smook, Stedenbouwkundige, werkzaam bij Kuiper Compagnons B.V. te Rotterdam.
11. Drs. H. Stoepker, Stadsarcheoloog, Gemeente Tilburg, afd. Archeologie.
12. Prof. Dr. C. A. van Swigchem, Hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Interpretatie van de opdracht

De Werkgroep heeft niet aan alle elementen uit de opdracht evenredig veel aandacht besteed. In het bijzonder zij vermeld, dat geen feitelijke evaluatie van de Monumentenwet als zodanig

heeft plaatsgevonden. Evenmin is een gedetailleerde blauwdruk ontworpen van gewenste wetswijzigingen, de verdeling van de verantwoordelijkheden tussen de verschillende betrokken overheden of de vereenvoudiging of verbetering van alle subsidieregelingen.

Wat wel in het rapport staat is een evaluatie van Monumentenzorg in de achterliggende decennia op basis van de Monumentenwet én andere wettelijke regelingen, uitmondend in hoofdlijnen voor een ander, toekomstig monumentenzorgbeleid.

Doel van het rapport: voor wie is het bestemd?

Uit de aanleiding van de instelling van de Werkgroep vloeit voort, dat het rapport in eerste instantie is opgesteld als basis voor de discussie binnen en een standpuntbepaling door de KNOB.

Zodra het rapport met de leden van de Bond is besproken zal het als KNOB-rapport zich echter richten op een veel bredere kring, de gehele wereld van monumentenzorg in al zijn verscheidenheid: overheden op lokaal, provinciaal en nationaal niveau, betrokken bij monumentenzorg, de partikuliere monumentenorganisaties, maar ook de eigenaar-gebruikers van monumenten en ensembles en al die andere burgers, die niet beroepshalve maar als belangstellende bij de zorg voor onze gebouwde omgeving zijn betrokken. Hoewel juist de eigenaar-gebruikers en „gewone geïnteresseerde belangstellenden” als zodanig minder gemakkelijk bij de beoogde discussie betrokken kunnen worden, is van het grootste belang dat dit wel lukt. Vóór alles moet naar het oordeel van de Werkgroep worden voorkomen, dat de discussies zich (weer) uitsluitend afspelen in de besloten kring van „Monumentenzorg”.

1: OM DE PLAATS VAN DE MONUMENTENZORG

Monumenten-minnend Nederland schrijft. Jaar op jaar, zeker sinds 1975, rollen rapporten van de drukpers. Er wordt gecongresseerd, geëvalueerd, doorgelicht; randvoorwaarden, aanbevelingen en beleidsvoornemens etaleren zich in niet aflatende aandrang. De constatering dat „de monumentenzorg in beweging is” is verre van nieuw. Het „veld” roert zich; de politieke toekomst van dit onderdeel van overheidszorg is nog wel grotendeels in nevelen gehuld — maar door de flarden van de mist doemen toch tenminste contouren op van een andere monumentenzorg. Opvallend is in ieder geval het

vrijwel bij iedereen levend besef dat het beleid dat zich in de afgelopen 20 jaar ontwikkelde onder het regime van de in 1961 ingevoerde Monumentenwet, niet zonder meer in de volgende decennia kan worden voortgezet. Principiële veranderingen zijn noodzakelijk. Tegelijkertijd is opvallend dat concrete voorstellen tot verandering, zeker die van enigszins ingrijpende aard, zoals verschillende decentralisatiegedachten en overwegingen met betrekking tot de plaats van de monumentenzorg in het geheel van de stadsvernieuwing, in het veld toch meestal met huiver worden bezien: „er deugt niet veel van wat ‘Monumentenzorg’ doet”, maar er is grote angst dat verandering in de vorm van mogelijke aantasting van de overheersende positie van „Zeist” per saldo een vermindering van de thans nog bestaande mogelijkheden zal inhouden. Anders gezegd: monumenten-minnend Nederland mag dan wel voor grote delen van het beleid een minder centralistische, resp. dirigistische aanpak wensen, het aarzelt tegelijkertijd de verantwoordelijkheden op te nemen, die bij grotere vrijheid ontstaan. Er is een duidelijk besef dat de Rijksdienst óók is een paraplu, waaronder veel te verkopen valt dat het op lager niveau in de strijd met andere vormen van overheidsbemoeiing niet of niet gemakkelijk zou halen, zeker niet als overheidssubsidie in het geding is.

In die zin moet de roep om financiële decentralisatie in de vorm van doelmutteringen worden verstaan: het rijk heeft het doel veilig gesteld — op lager overheidsniveau hoeft de strijd met andere overheidstaken niet te worden gestreden — nochtans kan de lagere overheid zelf uitmaken welke prioriteiten zij binnen het doel wenst aan te geven. Voor het geval overigens dat om welke redenen dan ook de lokale prioriteitsstelling uit de hand zou dreigen te lopen, wordt door de zelfde pleiters voor deze lokale autonomie gaarne op de Rijksdienst teruggespeeld: monumenten-minnend Nederland vreesde de vrijheid die het wenst in het angstige besef dat Monumenten-Nederland nog niet heel Nederland is. Moeder Zeist heeft veel kinderen op de grens van volwassenheid. Zij zouden graag op zich zelf gaan wonen en kunnen dat ook wel, maar blijven in het licht van een kille, niet gastvrije samenleving per saldo toch aan huis plakken, met alle frustraties van dien. Terecht stelde Michiels van Kessenich op de NCM-studiedag 1981 dat decentralisatie in de vorm van doelmutteringen niet het amen van het

gebed zonder end om zelfstandigheid kunnen zijn. Met evenveel recht zijn ze verdedigbaar als tussenfase in een groeiproces naar decentralisatie, met dien verstande dat het nooit zo kan zijn dat gemeenten *alleen* de lasten van de monumentenzorg zullen dragen.

Even vaak als de roep om zelfstandigheid is er de stelling van het elitarisme. De monumentenzorg is even elitair als alle andere vormen van overheidsbemoeding, die zich niet automatisch kunnen verheugen in enthousiaste en vanzelfsprekende steun van de meerderheid van de Nederlandse bevolking. Waarom? Monumentenzorg stelt zich te weer tegen bedreiging: de automatische bedreiging die onze historische en cultureel belangwekkende gebouwe omgeving in een zich snel voltrekkend veranderingsproces ondergaat. Het gaat daarbij om een weinig dynamisch, eigenlijk overwegend conservatoir proces: men acht zich waarden te verdedigen, die de moeite van het bewaren waard zijn, maar tegelijkertijd zal een dynamische samenleving zich steeds opnieuw kritisch de betekenis van die waarden moeten afvragen, alleen al omdat ze steeds nieuwe taken krijgt aangedragen. Zelfs de bescheiden opstelling „aan volgende generaties niet te willen onthouden wat door deze als waarde wordt ervaren” — onze beschaving als doorgeefluik — betekent het doen van keuzen. Die taak aanvaardt houdt immers in het ontwikkelen van een daartoe strekkend beleid met haar financiële vertaling en is daarmee beletsel voor het door diezelfde samenleving opvatten van nieuwe taken, die evenzovele legitime antwoorden zijn op nieuwe uitdagingen, die de maatschappij worden gesteld.

Het kan dan ook niet anders dan goed zijn dat de Rijksoverheid taken, waarvan ze meent dat het maatschappelijk draagvlak sterk gegroeid is, zoals de stadsvernieuwing en daarmee in direct verband de monumentenzorg, probeert over te dragen aan partikulieren en lagere overheden. Haar beleid wordt dan van uitvoerend allens meer voorwaarden scheppend, stimulerend en controlerend. Haar beleid is anti-elitair, omdat het kán. De controle op dit proces laat zich aflezen in het negatieve: monumenten worden niet zomaar geruimd. Er zijn talloze voorbeelden van stormen van verontwaardiging, niet meer in elitair-kunsthistorische kring alleen: de monumentenzorgen hebben zich voor een deel verplaatst naar de buurtvergadering. De vraag is alleen of die beweging tijdgebonden is en hoe sterk ze is. Ze kon immers opkomen in

een tijd van hand over hand toenemende staatszorg, op alle mogelijke gebieden, die gedragen werd door een florerende economie, een ongekende welvaart. De Monumentenwet en haar onbegrensde mogelijkheden van bescherming en een ruim stelsel van subsidiëring werd hét middel. De verwachtingen bij de Rijksdienst waren over-hooggespannen bij de invoering ervan. Wie nog eens wil genieten leze bijvoorbeeld het populariserende voorlichtingsverhaal dat R. Hotke in 1962 in de A&O-reeks publiceerde.

De angst voor de aangeboden (deel)zelfstandigheid wordt gevoed door het besef dat het economisch perspectief verduisterd is; dat het Rijk haar taken wel eens zou willen beperken uit overwegingen van financiële aard, ondanks alle beweringen van het tegendeel. In het beeld van hiervoor: Zeist's kinderen zijn jarenlang verwend; weliswaar geen zakgeld maar een opvoeding met ruime beurs. Nu zelf gaan deelnemen aan de markt is niet in alle opzichten een aantrekkelijk vooruitzicht. Zakgeld wél. Maar de realiteit gebiedt: er is geen thuisblijven aan. Er is geen kapitaal, er kan niet worden ingeteerd, alles is opgemaakt. Is het wonderlijk dat moeder haar zorgen gaat toespitsen op die kinderen die deze zorg het meest nodig hebben?

Ondertussen gaat het niet echt goed met de monumentenzorg. Het probleem van de monumentenzorg is wellicht dat de huidige praktijk van de monumentenzorg óf niet voldoende aansluit bij de wijze waarop de maatschappij vindt dat er inhoud gegeven moet worden aan een monumentenzorgbeleid, óf geen duidelijk herkenbare bijdrage levert aan de oplossing van maatschappelijk als urgenter ervaren problemen. Bij uitstek komt dit naar voren in de stadsvernieuwing. De plaats van de monumentenzorg in de stadsvernieuwing is een problematische. De samenwerking tussen VRO en CRM heeft iets van een ontmoeting tussen beer en muis — *bien étonnés de se trouver ensemble*. Uit de samenwerking geboren regelingen lijken vaak niet bepaald werkbaar. Twee werelden ontmoeten elkaar, met name in het burgerwoonhuis, maar de ontmoeting blijft afstandelijk en schuw. De „cultuurwereld”, vanuit haar traditie object-gebonden, ontmoet een „wenken- en voorschriften-wereld” die de hare niet is en vaak ook niet kan zijn, een wereld overigens die veel verder is in het subjectgebonden denken dat basis van iedere vorm van stadsvernieuwing moet zijn. Dat object-gebonden

CRM-denken is elitair, omdat het in de wereld van de stadsvernieuwing als elitair ervaren wordt. Het is stellig zo dat in de afgelopen jaren monumentenzorgers in toenemende mate oog zijn gaan krijgen voor de sociale aspecten van hun arbeid: het algemeen aanvaarde uitgangspunt dat ook bij restauraties de oorspronkelijke bewoner in zijn pand moet kunnen terugkeren is er het bewijs van. Maar hoe is de praktijk? De Werkgroep heeft in dit rapport ook aansluitend op het terzake gestelde in de Nota Herinventarisatie van te beschermen stads- en dorpsgezichten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (blz. 44 t/m 46) m.b.t. het behoud en herstel van functies in aansluiting op de historische ontwikkeling van de te beschermen (groepen van) objecten enige nadere gedachten ontwikkeld. Met name ook zal binnen de beschermde stads- en dorpsgezichten de aanpak projectmatig moeten worden opgezet en aansluiting moeten worden gezocht met de op uitvoering gerichte activiteiten in het kader van de stadsvernieuwing. Het is de overtuiging van de werkgroep dat deze zaken direct doorwerken in de budgettoewijzing van de sector monumentenzorg binnen de CRM-begroting.

Dat er in de volgende jaren monumentenbrokken zullen worden gemaakt lijkt onvermijdelijk. Lagere overheden en particulieren zullen hun gevecht om de middelen voor deze tak van zorg nog moeten leren. Men kan huiverig zijn voor de gevolgen van die ontwikkelingen: ze zijn onvermijdelijk en dragen de kiemen van een niet elitaire door brede lagen van de maatschappij gedragen andere monumentenzorg in zich. Het zou kunnen gaan als in ons land eerder met de natuurbescherming geschiedde: ze ontwikkelde een breed draagvlak, organiseerde honderdduizenden en kreeg daarmee steun genoeg om op alle niveaus te worden gehoord. Verleidelijk is het om aansluiting te zoeken. Nergens is de scheiding natuur — gebouwde omgeving op het gebied van wetgeving en regelingen sterker doorgevoerd dan in ons land, terwijl juist in de laatste jaren het besef doorklinkt dat natuurbehoud en monumentenzorg takken zijn van één stam, de stam van het behoud van een leefbaar menselijk milieu. En toch ook dit: een hoge organisatiegraad van de particuliere monumentenzorg *kán* een zeer vruchtbare infrastructuur bieden voor de organisatie van een breder draagvlak. Waarmee overigens niet gezegd is dat alle nu bestaande organisaties zich daartoe evengoed lenen. Het verwijt dat in een

aantal gevallen de doelstellingen, werkwijze en/of eenzijdige bestuursamenstelling eerder een beletsel vormen voor uitbouw dan de kiem voor een brede organisatie lijkt de Werkgroep terecht. Maar tóch: geen stad van enige betekenis kent niet zijn (vormen van) stadsherstel. Wat nu wat popperig, klein en soms eenzijdig bestuurd aan doet, *kán* uitgroeien tot een brede beweging. Nodig is daarvoor strijd. Een strijd die — velen zullen het ontkennen — in de afgelopen jaren om wezenlijk essentieel monumentaal erfgoed, een aantal uitzonderingen daargelaten, lang niet altijd hard hoefde te worden gevoerd. Overheden, alert op het voorkomen van dissident geluid, konden immers in de jaren van gemakkelijk uitdijende budgetten monumentwensen, met name op het gebied van monumentverklaringen, uitbreidingen van de lijst en met het althans in vooruitzicht stellen van subsidiëring van restauratieplannen, relatief makkelijk inpassen in hun beleid — daarmee verdere uitgroei van monumentenorganisaties vrij automatisch belettend. Dat overigens zelfs in deze jaren — tot 1977 — heel wat met die overheden is gestoeid, heeft wellicht eerder betrekking op een groot aantal conflicten in de sfeer van de keuze sloop/nieuwbouw — behoud/restauratie alsmede op de zich juist in die jaren ontwikkelende ruimere opvattingen omtrent monumentwaardigheid. Niemand kan ontkennen dat er iets vreemds, iets onlogisch zit in het feit dat dezelfde definitie van monumenterschap, dezelfde procedure van aanwijzing etc. uit hoofde van dezelfde monumentenwet toepasbaar is geraakt, zoals een van de leden van de werkgroep het eens verwoordde, op de Bossche Sint Jan en op het 19de-eeuwse koetshuis, veel verbouwd, van de bijbehorende pastorie. De essentie ligt in het feit dat de Sint Jan met een aantal andere vergelijkbare grootheden een cultuurhistorisch en kunsthistorisch belang vertegenwoordigt, dat uitgaat boven Den Bosch of Noord-Brabant. Een zaak sui generis, die bescherming eist. Een (inter)nationaal belang. Daaraan voldoet het 19de-eeuwse verbouwde koetshuis niet. Nochtans kan precies dezelfde kwalificatie die aan de Sint Jan gegeven werd, verleend worden aan een groot deel van de Bossche binnenstad — of duidelijker nog — aan een vrijwel totale Amsterdamse binnenstad of toch op zijn minst aan de grachtengordels van die stad.

In de afgelopen jaren is de winst gemaakt dat we geleerd hebben monumenten niet te be-

schouwen als solitaire objecten, los van hun verwevenheid met de ruimtelijke structuren waar ze deel van uitmaken. Meer dan dat: de idee dat het ensemble méér is dan de som van de zich daarin bevindende monumenten, n'en déplaisé het kunsthistorisch onbelang van de andere samenstellende delen.

Kan men stellen dat de affectieve waarde van de beleving van het ensemble hoger is dan die van het solitaire monument; niet onbelangrijk is daarbij die affectieve waarde te onderscheiden in tenminste een drietal bepalende factoren:

1. Een toenemend begrip voor en toenemende kennis van het ontstaan en de ontwikkeling van verschillende verschijningsvormen van stedenbouwkundige morfologie: de hechte samenhang tussen vorm en functie, die elkaar wederzijds versterken.

2. Een toegenomen popularisering van de kennis van en daarmee ook waardering voor een historische ontwikkeling: in een eerste fase veelal leidend tot allerlei onwezenlijke vormen van krampachtige bevrozing van een vaak in de loop der eeuwen tot stand gekomen historische verwevenheid, nu steeds meer onder een begeleidend regime gesteld om ongewenste inbreuken op die vaak kwetsbare textuur te voorkomen.

3. De ontdekking van het begrip „eenvoudige doch harmonieuze architectuur”, „architectuur met pluswaarde”, de grote categorie „beeldondersteunend”, niet zelfstandig van voldoende monumentaal belang, maar haar belang ontleend aan het ensemble dat het gelijktijd in hoge mate bepaalt.

Opvallend is daarbij de kennelijke constatering dat het kunsthistorische aspect in ieder geval weinig bepalend is voor de affectieve waarde van het ensemble. En daarmee zeker ook voor de grootte van het maatschappelijk draagvlak dat zich zonodig offers zal moeten getroosten ten behoeve van het veiligstellen van dat ensemble.

Evenzo opvallend is de constatering dat affectieve waarde bepaald wordt door „hardere” factoren dan een onmiskenbaar in het laatste decennium over ons gespoelde nostalgie; dat ze samenhangt met kennistoename in verdiepende en verbrede zin.

Dat derhalve aannemelijk is dat met het weggebben van de nostalgische golven van neoromantiek het draagvlak van de belangstelling voor dit ensemble niet wezenlijk verminderen zal, in tegendeel: omdat ontmaskering als tijdsverschijn-

sel uitbleef zal het zich hebben gelegitimeerd als blijvend.

Het is in die optiek, dat de werkgroep heeft gemeend het ensemble centraal te moeten stellen in haar rapport: met het ensemble als vertrekpunt maakte zij een tour d'horizon door monumentenland. Daarbij zich steeds realiserend dat de kracht, if any, van een KNOB-werkgroep niet zou moeten liggen in het aanreiken van verregaande financiële, organisatorische en juridische suggesties, maar veeleer in het doorgeven van de in haar midden ontwikkelde gedachten van monumentaal-inhoudelijke aard, waarbij de werkgroep het gaarne aan anderen, meer bevoegd overlaat die gedachten te vertalen in een bijstelling van een aantal wetten en ontwerpen van wet. Een bijstelling overigens die naar de mening van de werkgroep stellig noodzakelijk is, liefst spoedig moet plaats vinden. Toch heeft de werkgroep gemeend daarmee niet te mogen volstaan. Zij ziet in het verschiep een groot kader, waarbinnen de wetgeving op het terrein van monumentenzorg haars inziens logisch ingebed zal zijn. Een schets daarvan is verwerkt in het laatste hoofdstuk. Geenszins pretendeert de werkgroep daarmee het laatste woord met betrekking tot dat kader gesproken te hebben: ze hoopt met haar toekomstschets een vruchtbare bodem voor een brede discussie te hebben gelegd, overtuigd als ze is van het feit dat het in dit rapport geschetste kader een logische plaats biedt aan alle samenstellende onderdelen, hun onderlinge samenhang beklemtoont en hun gezamenlijke plaatsbepaling tot versterking van positie leiden zal.

Monumentaal-inhoudelijk heeft de KNOB zich in de afgelopen jaren met name veelvuldig bezig gehouden met de theorie van de restauratie. Een terrein waarop de Bond ook bij uitstek over de nodige know-how en know-why beschikt. Het valt de werkgroep op dat die discussie — boeiend als zij blijft — haar hoogtij beleefde in de jaren van steeds toenemende restauratieactiviteit. Ze beïnvloedde de keuze van bureaus en deskundigen. Een toenemend veld van restauratiearchitecten kon zich erin profileren. Die discussie is verstomd, ondanks een aantal recente pogingen haar weer aan te wakkeren. Toch is het aanzienlijk te simpel om te veronderstellen dat men het eens is. De discussie met de moderne architectuur moet eigenlijk noch starten. Zou ook een teruglopende markt de discussie niet kunnen stimuleren? Toch richt de

actie zich nu op anderssoortige zaken: verzet tegen Zeist's dirigisme, tegen overmatige bureaucratie in het algemeen; tegen een te sterk doorgevoerde plicht tot visualisering van de historische ontwikkeling van het gebouw. De sociale component in de discussie, zo bovenmatig sterk in de moderne architectuur van de jaren '70, kwam in de restauratie later binnen, maar blijft groeien. Hij is gebonden aan het ensemble en aan de financiering, hij is inherent aan het verhaal van de stadsvernieuwing.

Het is met het oog op de huidige stand van zaken in de restauratiediscussie dat de werkgroep, ook ziende naar de opdracht, die zij bij haar aantreden meekreeg, in dit rapport niet is voortgeschreden op het pad van de door de KNOB in de jaren zeventig gevoerde discussie. Wel zal in een aantal paragrafen op enige specifieke restauratieproblemen worden ingegaan.

2. EEN NIET VOLLEDIGE INVENTARISATIE

In het vorige hoofdstuk heeft de werkgroep enkele gedachten omtrent de plaats van de monumentenzorg in het geheel van de overheidstaken weergegeven. Vanuit die gedachten komt zij thans tot het signaleren van een aantal concrete zaken, waarna zij zich in het op dit hoofdstuk volgende uit zal spreken over — mogelijke — oplossingen daarvoor.

2.1. *Ensembles*

De werkgroep is unaniem van oordeel dat gedachtenvorming en daaruit afgeleide maatregelen op het terrein van monumentenzorg moet zijn een denken vanuit het ensemble. Een principiële wijziging ten opzichte van het denk kader waarbinnen de monumentenwet tot stand kwam. Sloop toen het beschermde stads- en dorpsgezicht via amendement in de vorm van de artikelen 20 en 21 binnen, de wet als geheel ademt nog steeds een beschouwen van het monument als solitaire ruimtelijke verschijning. Voor het overgrote deel van de huidige ruim 40.000 monumenten, m.n. de woonhuismonumenten, geldt dat zij hun monumentaal belang voor een groot deel mede ontleen aan de ruimtelijke situering binnen een ensemble.

Het is dan ook van belang deze ensembles nader te bezien. De werkgroep onderscheidt, onafhankelijk van het feit of een stads- of dorpsgezicht in het geding is, drie categorieën ensembles in volgorde van aflopend monumentaal belang:

1. *van uitzonderlijke (boven)nationale betekenis*, zowel door stedenbouwkundige structuur als zeer hoogwaardige bebouwing in kunsthistorische en cultuurhistorische zin; van grote gaafheid en voorbeeldwaarde. De zône a in de huidige beschermde stadsgezichten benadert *soms*, maar dan ook slechts ten dele de bedoelde categorie. Waar echter stedenbouwkundige structuur en cultuurhistorische waarde in de opinie van de werkgroep evenzeer bepalend moeten worden geacht als de kunsthistorische waarde, zullen de begrenzings van het ensemble vrijwel steeds anders liggen dan bij bedoelde zones. Overigens kan wezenlijke supranationale betekenis slechts in een gering aantal gevallen worden gestuleerd.

2. *van betekenis uit een oogpunt van een nationaal monumentaal belang*. In feite geldt wat tot op heden is gegroeid binnen het begrip beschermd stads- en dorpsgezicht. Een overzicht van de hoeveelheid van deze gezichten valt niet te geven. Te denken valt aan de overgrote meerderheid van de huidige stads- en dorpsgezichten, in ieder geval de zone's a en b hiervan.

3. *niet van eigenlijk monumentaal belang*, wel uit een oogpunt van positieve, ondersteunende „plus”waarde. De werkgroep vreest dat in deze laatste categorie ten onrechte bewust/onbewust de stadsuitbreidingen 1850-1940 worden „geparkeerd”, in afwachting van definitieve inzichtvorming omtrent haar monumentaal belang. Dat daarbij m.n. stedenbouwkundige elementen slachtoffer zijn is duidelijk.

Het is goed mogelijk dat een a categorie ensemble gedeeltelijk begrensd wordt door of omsloten wordt door ensembles van de categorieën b en/of c. In die gevallen fungeren de categorieën in zekere zin als de zone's van het huidige stadsgezicht. Een groot nadeel van de huidige systematiek echter acht de werkgroep de c categorie, die, hoewel nooit bedoeld, vrijwel vergeten wordt ook onderdeel van het beschermd stadsgezicht uit te maken en derhalve meer vogelvrij dan beschermd is. Er is onmiskenbaar gradatie in beschermde stads- en dorpsgezichten: het ene gezicht is het andere niet. Dat deze gradaties zich in het beleid dienen te vertalen is voor de werkgroep uitgangspunt. Het hanteren van het ensemble als begrip in de zin van de bovengenoemde omschrijvingen lijkt daartoe een goede methode.

Ten aanzien van de procesgang bij de aanwijzing van de huidige stads- en dorpsgezichten (sommige leden van de werkgroep

prefereren te spreken van „gebieden” i.p.v. „gezichten”) moet het volgende worden geconstateerd.

- De selectie van aan te wijzen gezichten geschiedt op grond van onduidelijke criteria, waarbij de begripsbepaling mogelijk een beperkende factor betekent (er moet binnen de aanwijzing een monument liggen, dat ouder is dan 50 jaar).
- De procedure om tot aanwijzing te komen is bijzonder lang. Het horen van veel instanties is niet primair bezwaarlijk. Er zijn echter geen termijnen aan beantwoording of advies gesteld, waardoor de aanwijzing vaak te lang op zich laat wachten.
- Het systeem van voor- en interimbescherming functioneert nauwelijks, waardoor, gezien de lange aanwijzingsprocedure, het te beschermen gezicht aanzienlijke schade kan oplopen.
- De uiterste begrenzing van de aanwijzing is in veel gevallen te eng om effectieve bescherming mogelijk te maken.
- De abrupte overgang naar het niet beschermde gebied wordt als zeer bezwaarlijk gezien, omdat hierdoor buiten het aangewezen gebied ontwikkelingen mogelijk worden, die vroeger of later verstrekkende gevolgen voor het beschermde gebied kunnen hebben.
- Ondanks de indeling in zones binnen de aanwijzing bestaat er geen duidelijk rangorde in „mate van bescherming”, die in het beschermingsinstrument — het bestemmingsplan — tot uiting komen.
- Het beschermingsinstrument — het bestemmingsplan — komt vaak bijzonder traag tot stand. Dit ondanks de wettelijke verplichting om binnen één jaar (maximaal 2 jaar) na aanwijzing een plan vast te stellen.
- Aan het beschermingsinstrument worden onvoldoende — planologische — eisen gesteld. Er worden veel bestemmingsplanvormen toegepast, waarbij niet iedere vorm even effectief blijkt te zijn. De „achtergronden” van de bescherming worden tegenwoordig in de toelichting op de aanwijzing op de aanwijzing voldoende belicht. Er is echter weinig toezicht op de juridische vertaling ervan.
- Het uitvoeringsinstrument ontbreekt in veel gevallen. Wel worden gezichten met een bestemmingsplan beschermd, maar over de uitvoering van het nodige beheer wordt veelal nauwelijks gerept. Dit in tegenstelling tot

stadsvernieuwingsgebieden waarbij een stadsvernieuwingsplan met onder andere een gedetailleerde financiële doorrekening vereist is.

2.2. Monumenten

In het inleidende hoofdstuk heeft de werkgroep de inhoudelijke verandering van het begrip monument genoemd. Het is nu zinnig hier langer bij stil te staan. Er zijn verschillende grootheden die thans vrij kunstmatig door plaatsing op de rijkslijst onder hetzelfde, naast niet definieerbare begrip „monument” zijn gebracht. Betreft dit ruim 40.000 objecten van vóór 1850 en is het beleid erop gericht dat aantal niet verder te doen toenemen, de werkgroep neemt aan, kennismakende van het voorbereidende werk terzake in Amsterdam en Utrecht, dat uitbreiding van de lijst met objecten uit de periode 1850-1940 nagenoeg een verdubbeling van de lijst zal betekenen. Het is duidelijk dat dit feit alleen al de overheid voor grote problemen stelt. Nu al is de lijst financieel-organisatorisch niet te vertalen naar een adequaat restauratiebeleid. Het verwonderde de werkgroep dan ook geenszins tijdens haar werkzaamheden verrast te worden met de aanbeveling van v.d. Bunt c.s. om categorisering op de rijkslijst te gaan toepassen. Overigens stelde dit bureau terecht daarvoor geen criteria op. Het baseerde zijn constatering op een nuchtere afweging van aantal en middelen en begaf zich niet op inhoudelijk terrein. De werkgroep meent dat de uiterst trage beleids- en ideeënvorming bij de Rijksdienst op het terrein van de nieuwere bouwkunst in hoge mate wordt beïnvloed door de middelenkwestie. Het is ook uiterst frustrerend om een steeds grotere hoeveelheid monumenten aan te wijzen, in de praktische zekerheid, dat deze daarmee in doorsnee bezien een steeds geringere kans maken op een redelijke zekerheid van uitbetaling van restauratiesubsidies. Overigens meent de werkgroep dat juist in de categorie woonhuizen 1850-1940 in het merendeel van de gevallen kan worden volstaan met bescherming van constructie, voorgevel en dakpartij. Voor het overige is met name het interieur veelal niet van dusdanig belang dat dit monumentaal moet worden geacht.

Is het dan zo dat alleen de financiële situatie al noopt tot categorisering wil er een beleid gevoerd kunnen worden, waarbij anders dan ad hoc prioriteiten worden gesteld, de werkgroep meent dat het monumentenbestand zelf al min

of meer impliciete categorieën kent, die als bouwstenen kunnen dienen voor een op die categorieën geënt beleid. De werkgroep onderscheidt 3 categorieën:

1. *Het topmonument*: pronkobject uit oogpunt van architectuurgeschiedenis of hoofdobject uit oogpunt van cultuurgeschiedenis. Veelal een combinatie van beide. Het object ondervindt zijn appreciatie ongetwijfeld sterker vanuit een esthetisch-stilistisch dan vanuit een constructieve of maatschappij-historische optiek. De laatste is doorgaans ondersteunend. Deze monumenten bestonden in zekere zin altijd al; sedert het eind van de vorige eeuw bereikten ze „Voorloopige Lijsten” omdat een soort museale conservatie van belang werd geacht: onvervangbare voorbeelden, los van iedere samenhang van ensemble. Ze behoorden als exemplarische objecten te worden veilig gesteld. Dit monumentschap in de 19de-eeuwse zin van het woord is dat van de vroegere delen van de Geïllustreerde Beschrijving en van het Kunstreisboek 1ste versie. Het geldt een soort publieke sector in monumentenland, een tenminste „nationaal” monumentschap, corresponderend met het oude begrip „zorg”, zoals ten tijde van het v.m. Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gehanteerd.

2. Een veel grotere categorie geldt de monumentenlijsten van 1961 en direct daarna, de uitbreidingen, in die jaren aan de Voorlopige Lijst gegeven. Het geldt de *gewone, burgerlijke monumenten van geschiedenis en kunst*, hier veelal meer geschiedenis dan kunst: de stenen documenten die in al hun kunsthistorische middelmaat onmisbaar zijn, al was het alleen maar vanuit bouwhistorisch en sociaal oogpunt. Hun belang ontlenen zij, anders dan categorie 1, voor een niet bepalend deel óók aan het ensemble, waarvan zij deel uitmaken. Hun monumentwaardigheid zal ook vaak sneller herkend zijn als zij van een monumentaal ensemble deel uitmaken. Het betreft hier een soort private sector in monumentenland: corresponderend met het begrip „zorg”, zoals gehanteerd door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk ten tijde van de totstandkoming van de monumentenwet.

3. *Het „ensemble monument”*: *ondersteunend, beeldbepalend* e.d. Dit niet-eigenlijke monument ontleent zijn monumentale waarde voor een bepalend deel aan het ensemble waarvan het deel uitmaakt. De monumenten van de jaren '70,

corresponderend met het begrip „zorg” in de sfeer van de stadsvernieuwing, van de raakpunten met het beleid van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. In feite is hier geen sprake van eigen monumentale betekenis. De waarde van het object is voor een bepalend deel afhankelijk van de context van het ensemble waarvan het deel uitmaakt. Het is verstandig hier het begrip monument te vervangen door de veel meer zeggende begrippen beeldondersteunend en (soms) beeldbepalend object.

Overigens dient in deze begripsomschrijvingen het begrip „geschiedenis” nadere aandacht. Dat begrip kan staan voor „bouwhistorie” respectievelijk voor „van belang uit een oogpunt van de kennis van de Nederlandse geschiedenis”. Te weinig, meent de werkgroep, wordt daarbij, ondanks alle bewering van het tegendeel, bewust een differentiatie van een historisch beeld doorgegeven: nog steeds is de belangstelling voor ensembles van authentieke volkswoningbouw, voor „aannemers-architectuur” uit de 19de eeuw en voor complexen van agrarische bouw miniem. Opvallend vaak wordt conservering van delen ervan alleen op grond van subsidieoverwegingen, gecombineerd met nauwelijks aanwezig geacht kunsthistorisch belang achterwege gelaten. Alleen bij de agrarische vestigingen is middels de Stichting Historisch Boerderijonderzoek documentatie redelijk geregeld. Het ontgaat de werkgroep waarom voor de andere categorieën niet een zelfde soort documentatie kan worden ondernomen. De kosten van documentatie zijn immers een fractie vergeleken bij die van restauratie. De documentatie schept ook de voorwaarden voor een selectiever en meer gemotiveerd restauratiebeleid. De sterk toegenomen belangstelling voor vroeg-industriële bouw zal ook middels documentatie kunnen worden gericht. Te weinig is in die sector ook nog ervaring met en onderzoek naar hergebruik middels bewoonbaar maken opgedaan, c.q. verricht.

Al met al komt het de werkgroep voor dat de duidelijk constateerbare verbreding van de publieke belangstelling van zuivere kunsthistorie naar het gebied van cultuurgeschiedenis zich in het beleid van aanwijzing en bijgevolg ook in het restauratiebeleid te eenzijdig naar het burgerwoonhuis in zijn historische verschijningsvorm heeft vertaald. Hoe moeilijk bij genoemde categorieën het vinden van vormen van hergebruik ook lijkt: doorgaan op de eenzijdige weg

van het historische woonhuis alléén levert al snel vormen van betreuenswaardige geschiedvervalsing op. Het beeld van het ensemble wordt er tezeer mee versimpeld.

2.3. *Restauratie, beheer en documentatie*

Alom in den lande klinkt de roep om een beheersbeleid in tegenstelling tot het huidige beleid dat een vooral curatief karakter zou bezitten. De werkgroep stemt met dit geluid in, in die zin dat zij meent dat het zwaartepunt van het beleid nog steeds te eenzijdig ligt op restaureren zonder voor- of nazorg. De prioriteitstelling binnen het stuwmeer onttrekt zich aan haar waarneming. Zijn er criteria ontwikkeld? Is de bouwkundige toestand van de objecten van de restauratieaanvragen bekend? Ligt het niet vooral aan de subsidievragers en diens al of niet actieve opstelling of zijn aanvraag met voorrang behandeld wordt? Volgt het beleid niet tezeer prioriteitstellingen die buiten het departement zijn ontwikkeld? Noorden des lands, Zuiden des lands, sociale zaken, I.S.R.-gebieden met gunstige subsidievoorwaarden? Ontbreekt het de Rijksdienst aan ogen en oren om ter plekke prioriteit te bepalen of aan het vermogen om die waarnemingen tot een landelijk beleid om te bouwen? Hoewel gaandeweg het inzicht veld wint dat verbeterd onderhoud op de lange duur restauratiekosten besparend werkt, met name bij grote monumenten, wordt er nog steeds erg preuts gedaan over onderhoudssubsidies. Dit, terwijl met name op het gebied van onderhoud duidelijk wordt dat de op landelijk niveau opererende Rijksdienst niet wezenlijk in staat is onderhoud te controleren of op andere dan financiële wijze te bevorderen. Daar moeten studies naar verricht worden juist op landelijk niveau: naar de duurzaamheid/aantastingsgevoeligheid van historische bouwmaterialen; naar methoden om via „checkpunten” de kwalitatieve toestand in bouwkundige zin van monumenten na te gaan. Hiervoor zijn weliswaar aanzetten gedaan, maar tot een integratie van deze zaken in een beleid op langere termijn, is het nog niet gekomen.

Wreekt zich hier dat de Rijksdienst soms wel heel los van het beleid van CRM opereert? In feite zou toch de Rijksdienst de uitvoerende en het ministerie de beleidsbepalende instantie moeten zijn? Het komt de werkgroep voor dat de functievermenging beleidsvormend/uitvoerende één van de hoofdoorzaken is van een be-

leid dat vaak in de eerste realisatie van nieuwe voornemens blijft steken, c.q. niet een duidelijke richting heeft.

Ook de documentatie acht de werkgroep een vorm van beheer. Een taak die bij uitstek centraal hoort te geschieden. Haar plaats binnen de Rijksdienst is weliswaar een oude en traditioneel voorname, toch vraagt de werkgroep zich af of haar productie wel in overeenstemming is met de waarde die ze aan documentatie hecht. Het project van de Geïllustreerde Beschrijving is een project zonder eind: een lijn valt in dit project niet te herkennen. Zij is een product van talloze historische ontwikkelingen die in een niet altijd indrukwekkend tempo totstandkomen en eerder naast dan met elkaar verschijnen. De recente ontwikkeling naar monografieën op zeer gevarieerd terrein is verheugend. Ook hier vallen veelsortige aanzetten tot onderzoek te onderscheiden, maar welke ontwikkeling wordt gestimuleerd, welke wordt getemporeerd? Het beeld van het werk van de Rijksdienst op het gebied van de monumentenbeschrijving is dat van een aantal autonome vaak waardevolle studies, maar zonder samenhang.

Er is stellig in de documentatie aandacht voor het ensemble. Toch heerst binnen de Rijksdienst nog teveel de mening dat een wezenlijke studie naar de historische stadsstructuur eerst tot stand kan komen als resultante van zo minitieuws mogelijk uitgevoerd perceelsgewijs onderzoek. De gedachte dat structuuronderzoek als onderlegger kan en zal moeten dienen bij stadsvernieuwing en een daarin passend restauratiebeleid is in ieder geval nog niet als beleidsprioriteit aanvaard. En dat terwijl praktisch ieder stadsvernieuwingrapport blijkens haar — meestal summier — historische paragraaf schreeuwt om een aantal vanuit zo'n studie aangedragen planvoorwaarden. Documentatie is noodzakelijk in het vooronderzoek van de restauratie en voor de aanvang van dat onderzoek. In het laatste geval bepaalt documentatie mede de prioriteit van de restauratie, in het eerste geval stelt ze kennis veilig die verloren dreigt te gaan of die voor andere restauraties van belang kan zijn. Uit beide genoemde soorten van documentatie kan overigens ook het besluit worden beargumenteerd om in bepaalde gevallen na vooronderzoek niet tot restauratie over te gaan, maar andere wegen te zoeken. Dit gebeurt naar de mening van de werkgroep te weinig of te weinig duidelijk. Ook hier is sprake van een in principe goed hand-

teerbaar beheersinstrument, maar nog onvolgende ontwikkeld.

3. EEN NIEUWE BENADERING

De werkgroep komt met de volgende mogelijke probleemoplossingen:

3.1. *Ensembles, categorisering van beschermde gebieden.* De status van te beschermen gebieden dient in de wet centraal te worden geregeld. Er moet een kwalificatie komen van de te beschermen gebieden. De status van daarvan deeluitmakende objecten dient daaraan te worden gerelateerd voor zover zij niet uit hun aard zelfstandig structuurbepalend zijn (zie ook 2).

Categorie 1 ware te brengen onder een directe verantwoordelijkheid van de Rijksdienst met volledige bemoeiing van de Monumentenraad en volledige financiering door de Rijksoverheid.

Categorie 2 ware te brengen onder een aangepast, verbeterd regime van de Rijksdienst: voor toezicht gedecentraliseerd, in uitvoering zo veel mogelijk gedelegeerd. Daartoe zouden minimale eisen van toerusting en inrichting voor gemeentelijke diensten dienen te worden ontworpen. Men zou hier voor een overgangperiode kunnen denken aan een systeem van doeluitkeringen.

Categorie 3 kent een relatief grote mate van vrijheid. De grenzen daarvan worden bepaald door de lagere overheid, binnen een aanwijzing die op voorstel van de gemeente of provincie eenmaal van Rijksweg is geschied. Bij de selectie van beschermde gebieden hoeven aldus geen beperkende criteria te worden gesteld. Alle gebieden met pluswaarde kunnen in aanmerking komen.

Bij de procedure om tot bescherming te komen moeten betreffende de ambtelijke voorbereiding maximum termijnen worden gesteld. Voor- en interimbescherming moeten overigens een — betere — juridische status krijgen.

De grens van de aanwijzing zal in de regel ruimer getrokken dienen te worden. Herkenbare structuurlijnen dienen daarbij te worden aangehouden, niet het al of niet voorkomen van een relatief groot aantal beschermde monumenten.

Buiten het te beschermen gebied dient een overgangszone te worden aangewezen waar geen beschermingsmaatregelen gelden maar wel enige planologische maatregelen worden voorgeschreven (o.a. ten aanzien van de maximaal toelaatbare bouwhoogte).

Begripsbepalingen voor onderverdeling in zone's dienen in de wet te worden opgenomen.

Het maken van het beschermingsinstrument moet meer dan te voren worden „afgedwongen”. Hiertegenover dient een subsidie in de voorbereidingskosten van het plan te staan. Het beschermingsinstrument, dus het bestemmingplan, moet in zekere zin gestandaardiseerd worden door de grondslagen van de juridische regeling bindend voor te schrijven.

Aan het beschermingsinstrument dient een uitvoeringsinstrument te worden toegevoegd door het verplicht stellen van een „beheersplan”, dat vergeleken kan worden met een stadsvernieuwingsplan. Het is daartoe noodzakelijk, net als bij stadsvernieuwing, de subsidiëring vanwege de overheid te vertalen in een nader uit te werken subsidieplicht. De huidige bestaande regelingen hebben in hun consequenties naar de monumentenzorg in feite veelal de werking van sloopregelingen. Het is duidelijk dat ook VRO zal moeten inspelen op de monumentenbelangen binnen haar werkingsfeer. Dit vereist naar de mening van de werkgroep een grondige herziening en aanpassing van het thans ter beschikking staande instrumentarium.

3.2. *Monumenten, categorisering van objecten*

De werkgroep onderscheidde in hoofdstuk 2 drie „monumentenfamilies”: de monumenten „OKW” en „CRM” en de objecten met pluswaarde „VRO”. Zij pleit ervoor deze onderscheiding aldus te bezigen:

1. *structuurbepalende monumenten.* Hun intrinsieke kunst- en (cultuur)historische waarde wordt hooguit versterkt door het ensemble waarvan zij deel uitmaken. Omgekeerd versterken deze monumenten vrijwel steeds uit hun aard het ensemble. Maar in essentie is hun waarde sui generis. Zij dienen onder het regime van de Rijksdienst te blijven. Subsidie dient in zekere zin „gegarandeerd” te zijn. De werkgroep schat dat deze categorie 1/5 tot 1/4 van de totale huidige rijkslijst zal omvatten: ca. 8000 tot 12000 objecten.

2. *structuurafhankelijke monumenten.* Zoals eerder gesteld wordt hun waarde in hoge mate bepaald door het ensemble waarvan zij deel uitmaken. Toch is er ook sprake van een aanzienlijke eigen waarde die door kunst(cultuur)historie wordt bepaald. Aanwijzing geschiedt van rijkswege. Subsiëring primair in het kader van het ensemble, met delegatie van bevoegdheden van

Rijk naar lagere overheden. Solitaire monumenten van deze categorie (niet vallend binnen een beschermd gebied) opnieuw classeren. In dat geval: nadere regels voor subsidiëring door lagere overheden laten vaststellen. Deze categorie omvat de meerderheid van de rijkslijst.

3. „niet eigenlijke” monumenten, beeldondersteunende objecten. Voor een bepalend deel ontleen deze objecten hun waarde aan het ensemble waarvan zij deel uitmaken. Een subsidiëring in herstel- en restauratiekosten komt primair uit de VRO-sfeer. Uit hoofde van de waardering van het bepalende ensemble is een door CRM en/of lagere overheden te verstrekken extra subsidiëring mogelijk. Naar het oordeel van de werkgroep bevinden zich op de rijkslijst een betrèkkelijk groot aantal van deze objecten, met name een aantal toevoegingen uit de (1ste helft van de) jaren '70. Deze zouden naar gemeentelijke en/of provinciale lijsten moeten worden „gesluisd”.

In de voorgestelde categorisering van ensembles en monumenten schuilt een levensgroot gevaar: het gevaar dat bij acceptatie ervan een accent eenzijdig zou komen te liggen op ensembles/monumenten van de 1ste categorie, waarbij m.n. de 3de categorie „vogelvrij” zou raken. Daarmee zou de winst van de afgelopen jaren, de ontdekking van de „pluswaarde” van ensemble en beeldondersteunende objecten weer te niet gedaan zijn. Het rapport van de werkgroep zou dan onbedoeld kunnen bijdragen aan een veiligstellen van topensemble en topmonument in het maatschappelijk perspectief van een teruglopend budget.

Het zal duidelijk zijn dat dit niet door de werkgroep wordt nagestreefd. Integendeel: de waarde van de voorgestelde categorisering ligt naar haar oordeel in het vanuit de aard van het ensemble/monument voortvloeiende inhoudelijke gronden aangegeven hoezeer de mate van bescherming zich dient uit te strekken, alsmede welke overheidsinstanties primair, óók in financiële zin, verantwoordelijk zijn. Daarbij is aansluiting gezocht bij een door de werkgroep als positief ervaren decentralisatiestreven.

Juist het inschakelen van de lagere overheden en het ministerie van VRO én het vaststellen van de in de opinie van de werkgroep logische grenzen van de bemoeienis van beide Ministeries en de lagere overheid, alsmede het analyseren van het elkaar aanvullend karakter van de verschillend-soortige vormen van overheidszorg zal naar de stellige mening van de werkgroep de

monumentenzorg als geheel alleen maar ten goede komen. Terecht zal straks niet alleen meer een begrotingspost bij CRM maatgevend kunnen worden geacht voor de maatschappelijke waardering van de sector monumentenzorg.

3.3. *Restauratie, beheer en documentatie*

De werkgroep pleit voor het ontwikkelen van beheersplannen door rijk en lagere overheden binnen de kaders die zij hierboven voor beschermde gebieden en voor de objecten heeft geschetst.

Zij meent dat die de voorwaarden kunnen scheppen om een tot op heden veelal in opzet en aanzet stokkend beleid uit- en om- te kunnen bouwen. Op rijksniveau zal documentatie met prioriteit dienen te worden geïntensiveerd, in samenwerking met lagere overheden. Het accent moet daarbij liggen op historisch-stedebouwkundige documentatie; op het ontwikkelen van een volwaardig woonhuisonderzoekssysteem, naar voorbeeld van dat wat voor boerderijen werd ontwikkeld.

Om de aansluiting met de moderne architectuur en een evenwichtige benadering van het ensemble als geheel niet te missen dient documentatie van de periode 1850-1940 met de grootste snelheid te worden ter hand genomen. Het huidige afwachten van wat het „veld” voorstelt om op basis van die gegevens een eigen toetsing toe te passen dient te worden omgebouwd tot een actieve eigen researchnormering, die bepalend is voor de invulling van de eerder door de werkgroep voorgestelde categorieën beschermde gebieden en objecten. Dat daarbij veelal een beroep zal moeten worden gedaan op onderzoek en inventarisatie verricht op lager niveau, is bij de huidige stand van zaken vanzelfsprekend. De terzake te ontwikkelen samenwerking kan in hoge mate stimulerend zijn voor het ontwikkelen van een beheersbeleid op lager niveau.

In grote trekken zal de Rijksdienst, bij gelijktijdige inkrimping van haar restauratietechnische staf die in de loop van het transformatieproces haar plaats voor een deel bij de lagere overheden hervindt, een relatief grote uitbreiding ondergaan voor technische research en documentatie.

3.4. *Organisatie*

De werkgroep is van oordeel dat de in dit hoofdstuk geschetste nieuwe benadering van de monumentenzorg ook consequenties zal hebben

t.a.v. haar organisatievorm. In het voorafgaande is al opgemerkt dat de menging van beleidsvoorbereiding en -uitvoering zoals nu in de Rijksdienst het geval, de onduidelijkheid van de richting van het beleid in de hand werkt. De werkgroep pleit voor een beleidsvoorbereidende afdeling, gehuisvest op het Ministerie van CRM. Eveneens komt het de werkgroep noodzakelijk voor de monumenten-staf bij het Ministerie van VRO een zodanig gewicht te geven dat ook daar de inbreng van het monumentenbelang in de stadsvernieuwing op beleidsvoorbereidend niveau voldoende is verzekerd.

De burger is gebaat bij het openbaar maken van de besluitvorming in monumentenaangelegenheden. Thans onttrekt zich die besluitvorming nog grotendeels aan de waarneming. De zin van de beslotenheid der zittingen van de Monumentenraad ontgaat de werkgroep. Zij pleit voor een openbaar maken van zittingen en verslaglegging. Op gemotiveerd verzoek ware spreekrecht aan bezoekers te verlenen.

Het beleid zou aan inzichtelijkheid winnen indien het gefundeerd zou zijn op een 5 à 10 jarenplanning die tijdig van te voren wordt gepubliceerd en bespreekbaar is. Een steekproefsgewijze controle t.a.v. de resultaten en het inbouwen van daarop aansluitende mogelijkheden voor tussentijdse beleidswijziging is naar de mening van de werkgroep noodzakelijk.

Een verscherpte controle op rayonambtenaren vanuit de directie van de Rijksdienst is noodzakelijk, zeker in het licht van de voorgenomen decentralisatie van de monumentenzorg. Deze kan immers leiden tot grotere verschillen in beoordeling en aanpak van restauratieactiviteiten. De burger is gediend met zekerheid omtrent de door de Rijksdienst gehanteerde normen.

4. EEN POGING TOT INTEGRATIE

In de opinie van de werkgroep kan het in het vorige hoofdstuk gegeven categoriseringskader met daarin ontwikkeld takenpakket voor de verschillende overheden zeer wel worden gezien als een onderdeel van wat zou moeten worden ontwikkeld tot een „*omgevingskaderwet*”. De gedachte is zeker niet nieuw en stuit bij realisatie ogenblikkelijk op talloze organisatorische problemen. Toch wil de werkgroep een poging doen te omschrijven wat ze onder dit begrip zou willen verstaan.

De landelijke milieu-beschermingswetgeving valt haars inziens te onderscheiden in 3 afdelingen, elk met specifieke wettelijke (complexen van) regelingen:

afdeling A: (technisch) milieu. Dit is alle wetgeving samenhangende met het behoud van milieu, met elementen uit de bestaande milieuwetgeving, de hinderwet en de wetgeving t.a.v. geluid, afvalverwerking e.d.

afdeling B: natuur en landschap. Dit is alle wetgeving t.a.v. natuurbehoud en van de aanwijzing van cultuurlandschappen of landschapsparken. Tevens hierbij op te nemen de beschrijving van in het landschap liggende archeologische waarden.

afdeling C: bebouwde omgeving. Hierin op te nemen de wetgeving t.a.v. (historisch) belangrijke ensembles en monumenten zoals wij die nu kennen. De reden van het maken van deze kaderwet is met name geschetst in hoofdstuk 1. Wat de bepalende onderdelen verbindt wordt door de werkgroep belangrijker geacht dan wat de scheidt: bescherming is — het zij nogmaals nadrukkelijk gesteld — in de totale maatschappelijke ontwikkeling iets „onnatuurlijks”. Toch acht de maatschappij zich verplicht een aantal essentiële waarden te behouden en door te geven, steeds om in de toekomst kwaliteit aan het bestaan te kunnen blijven geven. Een en ander vereist grote financiële inspanning. Deze dient te worden gebundeld. Ze heeft consequenties voor de burger die in zijn dagelijks bestaan te maken heeft met alle te beschermen elementen. *De beschermingswetgeving voor de bebouwde omgeving* kan voor wat betreft het gebied bestreken door het rapport als volgt worden opgezet:

1. Het rijk wijst, meest op voorstel van gemeente en/of provincie *te beschermen gebieden en te beschermen objecten aan*.
2. Men komt tot deze aanwijzing op grond van een (openbaar) onderzoek, het aanvaarden van bepaalde criteria en een bepaalde prioriteitsstelling.
3. De 2 laatste elementen worden „zichtbaar” gemaakt door het onderscheiden van een zekere classificatie. Zo kunnen 3 graden van belangrijkheid worden aangeduid:
A: (inter)nationaal belang,
B: nationaal-lokaal belang
C: overwegend lokaal belang.
4. In de te beschermen gebieden worden de samenstellende delen nader aangeduid (bebouwing, inrichting openbare ruimten, functie, visuele kwaliteit, zeldzaamheidswaarde e.d.).

Hierin wordt onderscheiden de voor objecten omschreven categorisering (zie 3.2).

5. De gemeentelijke en/of provinciale overheid moet voor de te beschermen gebieden *beschermings- en beheersplannen* maken — voor de gebieden 1ste categorie in voortdurende samspraak met de Rijksdienst.

Hierin op te nemen richtlijnen en voorschriften dienen betrekking te hebben op:

- doeleinden (gebruik),
- veranderbaarheid (van vorm en gebruik)
- financiële haalbaarheid.

Dit beschermingsplan omvat eigenlijk in één plan een bestemmingsplan met financiële verantwoording en een uitwerkingsplan (restauratie-, renovatie-, inrichtingsplannen) met financiële verantwoording.

6. De gemeente draagt de verantwoordelijkheid voor het opstellen van het beschermingsplan.

7. De provincie houdt toezicht (goedkeuringsbevoegdheid) op het opstellen van het plan en kan het maken ervan afdwingen c.q. in bepaalde gevallen zelf het plan opstellen en uitvoeren.

8. De voorgestelde categorisering vraagt een sterk integratiekader, waarin de verantwoordelijkheid van de vakgebieden van CRM en VRO nader wordt bepaald en de verantwoordelijkheid van de lagere overheden wordt vastgesteld. Duidelijk is dat bij ensembles/objecten 1ste categorie een primaire verantwoordelijkheid, ook in financiële zin, bij CRM ligt; dat bij de 3de categorie primair VRO en lagere overheden verantwoordelijk zijn, zoals in de 2de categorie én CRM én VRO, alsmede de lagere overheden ieder een deelverantwoordelijkheid bezitten.

9. De partikulier heeft in deze opzet een goedplicht, analoog aan die welke de Ontwerp Wet op de Stads- en dorpsvernieuwing kent;

daarnaast zal hij zich moeten conformeren aan algemene bestemmingsprocedures en een eigen bijdrage moeten leveren (subsidies en fiscale tegemoetkomingen kunnen het „leed” verzachten).

10. De bovenomschreven opzet verlangt een tijdig streven naar het ombouwen van het huidige organisatorisch kader naar een meer op de nieuwe opzet toegesneden organisatie.

De werkgroep meent in de opzet van een wetgeving als hierboven omschreven de voorwaarden te hebben aangegeven waardoor het huidige beleid met betrekking tot de bescherming van de gebouwde omgeving, dat zich thans nog laat karakteriseren als een in wezen *volgend* beleid kan worden omgebouwd tot een *initiatiefnemend* beleid. Zij is er voorts van overtuigd dat op dit terrein de overheden veel kunnen en ook moeten, maar dat veel nooit alles kan zijn. De uiteindelijke invulling van het beleid blijft zelfs in deze van nature sterk door de overheid gestuurde sector voor een bepalend deel van de partikulier afhankelijk.

Die is het meest gebaat bij een duidelijk, helder systeem, dat voor hem overzichtelijk is. Hij zal daar ook het meest door worden gestimuleerd: goed voorbeeld doet goed volgen. Stimulerend, op-weg-helpend, zo min mogelijk voorschrijvend: laat de burger vrijheid, grotere vrijheid dan tot dusverre gebruikelijk, in de aanpak van zijn in 9 van de 10 gevallen structuurafhankelijk of beeldondersteunend monument.

Niet alles is uniek — monumentenzorg is het meest gebaat bij een geleid, bestuurd transformatieproces, dat aansluit op het natuurlijke transformatieproces dat ieder ensemble door alle eeuwen van haar bestaan heeft gekend en waaraan zij haar bijzondere karakter ontleent.

BOEKBESPREKING

Cees de Jong, Frank den Oudsten, Willem Schilder (idee en samenstelling), Cees Nooteboom (tekst), *Nooit gebouwd Nederland*, jaarboek Grafisch Nederland 1980.

Wanneer Grafisch Nederland besluit om zijn jaarboek geheel aan een architectuur-onderwerp te wijden en wanneer Cees Nooteboom daarbij wordt uitgenodigd om als tekstschrijver op te treden, weet men al bij voorbaat dat het daaruit voortkomend boek nooit een doorsnee-architectuurboek zal zijn. Welnu, *Nooit gebouwd Nederland* — het resultaat in kwestie — is dat dan ook geenszins. Het project omvatte zelfs meer dan alleen dit jaarboek, want in december 1980/januari 1981 werd een gelijknamige tentoonstelling gehouden in het Bouwcentrum te Rotterdam. Daar waren alle in het boek opgenomen illustraties op ware grootte, en veelal in origineel, te zien en tevens werd daar het experiment van een „architectuur-cinema” uitgevoerd.

Feitelijk staat het jaarboek los van deze tentoonstelling — zoals ook al uit de ontstaansgeschiedenis blijkt — maar anderzijds houdt het, voor mij althans, de herinnering levend aan de groots opgezette dia-projectieshow die „architectuur-cinema” is genoemd. Deze show spreidde zich uit over vijf in boogvorm naast elkaar geplaatste schermen, om zodoende een ruimtelijk effect te verkrijgen dat enigszins verwant is met de sensatie die ieder ondergaat bij het al lopend, of varend, aanschouwen van een stad. Bij deze beelden, waarvan vroege ochtendopnamen van het IJ vanuit noordelijke richting de inleiding vormden, werden enkele teksten uitgesproken die Cees Nooteboom voor het boek geschreven heeft.

Al was het verband tussen tekst en beeld niet altijd even duidelijk, toch kon de toeschouwer zich in deze show als het ware bij de hand genomen voelen door een vertrouwde gids in een soms zeer natuurlijk dan weer bizar dromenland vol vreemde gebouwen. Begonnen bij de werkelijkheid — Amsterdam aan de IJ-zijde nu — werd de toeschouwer vervolgens gevoerd langs talloze architectuur-ontwerpen die nooit verder zijn gekomen dan de tekentafel, zoals de hoge IJ-brug van J. Galman uit 1857, om dan

via het Tweede Kamer-uitbreidingsplan van Rem Koolhaas uit 1977, weer te eindigen bij dezelfde aanblik van het IJ bij invallende duisternis.

Op deze wijze werd de toeschouwer een gewillig mededromer met Cees Nootebooms romantische visie op architectuur en stedenbouw. Bij het boek zal het de enigszins in deze materie thuis zijnde lezer echter minder makkelijk vallen om zich door Nootebooms ietwat hoogdravende taal en romantisch geïnspireerde architectuur-beschouwingen te laten meeslepen tot eenzelfde stemming van mededromen. Dit niet alleen omdat de grootse opzet van de bijbehorende „architectuur-cinema” ontbreekt, maar ook omdat de samenhang tussen tekst en illustraties — beide veel omvangrijker — nog lossier is geworden.

Het lijkt me dat men dit Cees Nooteboom niet al te zeer mag euvelduiden; integendeel — door talloze citaten (keurig verantwoord met bronvermelding) en feitelijke gegevens toont hij aan genoeg kennis te bezitten om als „architectuur-criticus” te voldoen. Tegelijkertijd houdt hij de architectuur-historici met hun doorgaans dorre beschouwingen een spiegel voor hoe wèl een levendig verhaal samen te stellen zonder dat dit ten koste gaat van de informatieve waarde van het betoog.

Anderzijds is de chronologische volgorde die het boek heeft meegekregen, aanzienlijk makkelijker op te maken uit de volgorde van de vele en fraaie illustraties dan uit de hoofdttekst, die hier naar maar zelden verwijst. Door het gemak waarmee de veelbelezene en veelbereisde Nooteboom gedachtesprongen in tijd en ruimte maakt om zijn ideeën over de architectuur te verwoorden, dreigt het totale overzicht bedolven te raken onder persoonlijke anecdotes, getuigenissen van ruimtelijke belevenissen en citaten van schrijvers van allerlei pluimage — romanciers, filosofen, architecten — waarmee hij de korte informatieve teksten en de daartussendoor gestrooide eigen overpeinzingen steeds lardeert.

Elk hoofdstuk heeft dan ook een motto meegekregen, zoals ook al het hele boek een motto als ondertitel draagt: „want tussen droom en daad staan wetten in de weg en practische be-

zwaren". Al deze motto's geven door hun weidse strekking reeds aan dat hier allerminst nuchtere beschouwingen zijn te verwachten. Zij zouden sommigen daardoor zelfs kunnen afschrikken, terwijl anderen misschien weer worden teleurgesteld doordat het verhaal van Nootboom blijft steken in een vluchtige impressie.

Zo heet het eerste hoofdstuk: „De wereld is de woning voor de mensen tijdens hun verblijf op aarde" (Hannah Ahrendt). De onder deze noemer bijeen gebrachte ontwerpen omvatten veel meer dan woningen; het zijn vooral monumentale bouwwerken, zoals een concertgebouw, beurs of theater, tot en met het Beethovenhuis van Berlage (en waarom dan niet ook diens Pantheon der Mensheid, vraag ik me dan af), ontworpen tussen 1850 en 1918.

Het tweede hoofdstuk is het meest omvangrijk en draagt als titel: „The city is a people's art, a shared experience, the place where the artist meets the greatest number of potential appreciations" (Sybil Moholy-Nagy). Het behandelt de periode tussen de twee wereldoorlogen en gaat vooral in op de functie en de uitwerking van de stad op de daarin toevende beschouwer. Nootboom noemt dan als kenmerken van een stad, de massaliteit, de anonimiteit en het toeval — typisch op de mensen gerichte kenmerken derhalve, in plaats van duidelijke structurele grondvormen. Zomin als aan de stedenbouw als vormend gegeven aandacht wordt geschonken, zomin staat Nootboom stil bij de in deze tijd heersende stijlenstrijd in de architectuur — hij signaleert slechts de uitkomst van het gebouwde en het niet gebouwde op de mensen als bewoners.

Het derde hoofdstuk beslaat de na-oorlogse periode tot het „revolutiejaar" 1968, onder de veelzeggende, bijna als werk-opdracht bedoelde titel: „No architect can form a convenient plan unless he ideally places himself in the situation of the person for whom he designs" (Edmund Bacon). Hier komt naar voren hoe moeilijk het is om de eigen tijd te beoordelen, vooral het recente verleden. Nootboom bezigt hier de wrange vergelijking tussen de bewuste afsluiting door de Berlijnse muur met „wat in zoveel moderne steden per ongeluk door stupiditeit of blindheid gedaan wordt ... natuurlijke vanzelfsprekende centra (worden) geblokkeerd". Het recente verleden, dat zoveel verwoestingen heeft aangericht en dat de verwording van het machinetijdperk heeft ingeluid, de atoombom heeft voortgebracht, naast de ruimtevaart; het

heeft volgens Nootboom geen menselijke architectuur geschapen: de mensen zijn „verdwergd", zij zijn tot „woestijnbewoners" geworden.

Het heden, en de naaste toekomst brengen hem echter in een wat hoopvollere stemming, getuige het citaat van de door Nootboom graag ten tonele gevoerde H. Th. Wijdeveld dat als titel dient van het laatste hoofdstuk: „Alleen het stervende is het bewegende, alleen de geschiedenis het perpetuum mobile. Wat is, schuift, reeds tijdens zijn ontstaan, als onbemerkt, de geschiedenis in. Het 'nu' is fictie. Alleen het Verleden, en de Toekomst leeft." Nootboom klampt zich vast aan de gevierde architecten van nu, Aldo van Eyck, Herman Hertzberger, Theo Bosch, Abel Cahen en Rem Coolhaas — de laatste, hoewel in stricte zin geen architect, wegens zijn grote fantasie; de eersten vooral wegens hun belijdenis van het geloof in de creatieve mens, in de kleinschaligheid en de menselijke maat en de individualiteit. Hij ziet weer een discussie over architectuur om zich heen en dat geeft hem een uitweg — alsof er vroeger geen discussies waren. Dat weet hij zelf ook — hij citeert niet voor niets zovaak — maar is kennelijk toch meer bevangen door de eigen tijd dan hij zelf beseft.

Nootboom heeft dan ook niet de pretentie een objectieve architectuur-historicus te zijn. Hij is bij uitstek de beschrijver van ruimtelijke sensaties, of dat nu stoelt op de werkelijkheid — in zijn anecdotes — of op de hem voorgeschotelde, nimmer uitgevoerde architectuur-ontwerpen. Voor hem lijkt het daarbij nauwelijks uit te maken of hij langs werkelijke, drie-dimensionale gebouwen loopt, of een ontwerp ziet op het platte vlak, op veel kleinere schaal. Gebouwen zijn voor hem in de eerste plaats décor, en geen bewust ontworpen (gebruiks)ruimten, hetzij schuil-, hetzij werkplaatsen, hetzij feestgebouwen (variërend van woning tot kerk, van fabriek tot concertzaal).

Dat hij in zijn beschouwingen een ietwat romantische toon laat doorklinken, ligt in het verlengde van de rond de eeuwwisseling gebruikelijke taal, getuige deze zin op p. 17: „de planner als inrichter van de kosmos, de bouwer als beheerder van het mensenlot, als heraut van alweer een nieuwe tijd, de planner als exponent van een politiek of economisch systeem, de planner als puinruimer of vernietiger, we komen ze steeds in de geschiedenis tegen". En geen van deze bezwaren wil ik zwaar tellen. Dat hij echter als permanente ondertoon steeds

variëert op het thema „we waren nog niet geboren en toch werd ons al iets afgenomen” (p. 16) (namelijk het gebouw dat niet tot stand kwam), gaat naar mijn smaak te ver, al is zijn verdediging van de waarde van deze ontwerpen zeer juist: „het ongebouwde maakt net zo goed deel uit van onze cultuur, het bestaande als gedachte, als tegenstem, als idee als wens” (p. 7). Wat dat ontnomene betreft, heeft H. J. A. Hofland terecht gewezen op een veel werkelijker vorm van ontnomen-zijn, namelijk de inmiddels gesloopte gebouwen — zij zijn de tegenhangers van de nooit tot bestaan gekomen ontwerpen, zij bestaan al niet meer en zijn voltooid verleden tijd geworden.

Niettemin wordt de hoofdschotel van het jaarboek gevormd door de afbeeldingen van de onuitgevoerde ontwerpen, alle in kleur en fraai gereproduceerd (alle medewerkende bedrijven mogen met trots hun naam achterin het boek vermeld vinden). Het experiment van een visuele geschiedschrijving — met bijschriften als voetnoten — is echter in kunsthistorisch opzicht slechts ten dele geslaagd te noemen: enig verband tussen de verschillende ontwerpen ontbreekt, zowel naar de aard als naar de vorm (functie en stijl). Ook is niet altijd even duidelijk op welke gronden een bepaald ontwerp is opgenomen. In het algemeen zal de aantrekkelijkheid als „prent”, als twee-dimensionele kunstvorm derhalve, een belangrijke rol gespeeld hebben, naast, wellicht, een zekere poging tot een gelijkmatige verdeling in de tijd.

Toch is het opvallend dat de periode tussen de twee wereldoorlogen aanzienlijk rijker is be-deeld dan de na-oorlogse perioden. Anderzijds is het juist de verdienste van de samenstellers dat aan het reeds bekende répertoire van onuitgevoerde ontwerpen weer enkele nieuwe inspiratiebronnen zijn toegevoegd, en dat niet alleen in beeld, maar ook in geschrift.

Dit laatste is vooral terug te vinden in het bij de tentoonstelling uitgegeven boekje — in feite de catalogus — dat een hele reeks eigentijdse citaten bevat van architecten en critici en dat daardoor een waardevolle aanvulling biedt op de in kunsthistorisch opzicht beperkt becommentarieerde ontwerp-afbeeldingen in het grote jaarboek.

Dankzij deze beide uitgaven van *Nooit gebouwd Nederland*, is inderdaad een vorm van „apocriefe bouwgeschiedenis” (p. 8) tot stand gekomen; anders dan bij de twee componentenlijm zullen deze twee componenten, de ene vol citaten, de andere vol plaatwerken, zich niet tot een volledig architectuur-historisch beeldverhaal laten samenvoegen, aangezien in beide gevallen een verbindend commentaar ontbreekt. Dat dient de lezer zelf maar uit het aangeboden materiaal op te maken. Anders, en positiever gezegd, men krijgt een steeds wisselend caleidoscopisch beeld voorgetoverd met telkens verrassende perspectieven (letterlijk en figuurlijk) in de tot nu toe bestaande architectuurbeschuwing en -geschiedschrijving.

M. C. Kuipers

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

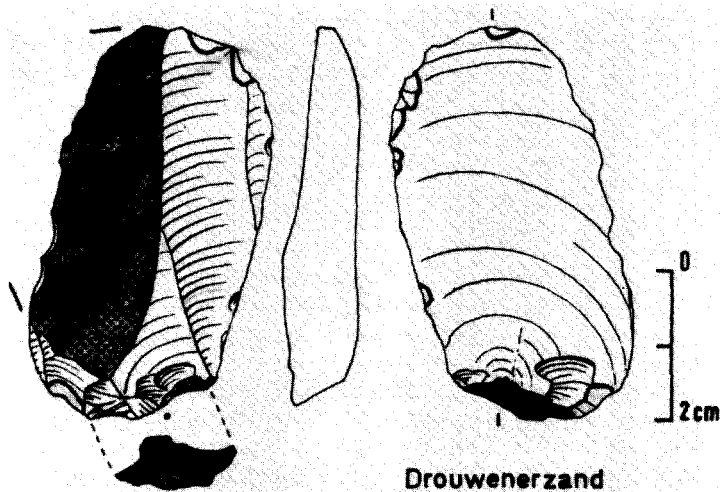
DRENTHE

Drouwenerzand (gem. Borger)

De heer A. J. Folkerts (Groningen) vond op 14 januari 1980 bijna 2 km ten ONO van Drouwen een afslag, die hoogstwaarschijnlijk in het Middenpaleolithicum is te dateren. Het stuk werd gevonden op een akker juist ten zuiden van het Drouwenerzand; de coördinaten van de vindplaats zijn ca.: blad 12 H (Stadskanaal) 251,0/553,3. De vindplaats bevindt zich boven aan de westelijke helling van het dal van de Hunze, de hoogte bedraagt ter plaatse ca. 20 m + N.A.P. Volgens de oude geologische kaart van dit gebied (Tesch, 1938) is de vindplaats gesitueerd juist ten westen van een gebied waarbinnen de keileem is weggeërodeerd en oudere afzettingen (van de Formatie van Peelo: Ter Wee, 1979) dagzomen. Binnen dat gebied zouden eventuele middenpaleolithische vondsten weggespoeld kunnen zijn, maar op de vindplaats zelf is keileem aanwezig, plaatselijk bedekt met dunne dekzandafzettingen. We kunnen daarom aannemen, dat de vondst ter plaatse uit het keizand is opgeploegd.

Het betreft een klingachtige afslag, die oorspronkelijk echter breder was (afb. 1; legenda: wit met zwaardere omlijnning — recente beschadigingen, grijs — oud vorstspijlvlak, grijs met regelmatige stippel — secundair vorstspijl-

vlak). De afslag heeft de volgende maten (met een asterix zijn de maten aangegeven die ten gevolge van de secundaire vorstspijting niet de oorspronkelijke zijn): lengte max* 5,3 cm, breedte max* 2,7 cm, dikte max* 1,1 cm gewicht 14,8 gr. De slaghoek bedraagt 124°, de lengte van de slagvlakrest is 1,5 cm, de maximale dikte van de slagvlakrest is 0,8 cm, de dikte van de slagvlakrest bij het slagpunt is 0,5 cm. Er zijn een duidelijke slagbult en een slagkegeltje aanwezig. Deze verschijnselen wijzen op harde percussie als de toegepaste techniek, evenals de stompe slaghoek en het voorkomen van een cirkelvormig breukje op de slagvlakrest bij het slagpunt. Enkele oudere slagkegeltjes zijn zichtbaar. Een slaglitteken ontbreekt. Het slagvlak is niet geprepareerd, want de slagvlakrest bestaat uit een plat oud vorstspijlvlak. Er is een aantal dorsale negatieven aanwezig, met ongeveer dezelfde slagrichting als die van de afslag zelf. De ribben tussen de negatieven lopen, voor zover zichtbaar, parallel. De dorsale negatieven worden doorbroken door een groot secundair vorstspijlvlak, dat wat korreliger en minder glanzend is dan de rest van het oppervlak. Uit enkele recente beschadigingen blijkt dat de vuursteen matig korrelig is, met grovere delen, en lichtgrijs tot bijna wit. De aanwezigheid van witte patina is waarschijnlijk, maar moeilijk

Afb. 1. De afslag van Drouwenerzand.
Legenda zie tekst.
(Tekening H. R. Roelink, B.A.I.)

vast te stellen als gevolg van de kleur van de vuursteen. Lichte windlak is aanwezig, met weinig kleine putjes. Naast recente krassen (die het gevolg zijn van ploegen, evenals roestsporen), zijn ook enkele oude krassen zichtbaar met een stereomicroscoop — deze glanzen en zijn afgerond. Ribben en randen zijn enigszins afgerond (niet fluviaal).

Gezien de aanwezige oppervlakteveranderingen zal de afslag hoogstwaarschijnlijk uit het keizand stammen, evenals de andere middenpaleolithische vondsten op het Drents plateau. Dit levert als datering op: eind Saalien, Eemien of eerste helft Weichselien. Een culturele toewijzing is uiteraard niet mogelijk. De vindplaats van de grote „hartvormige” vuistbijl van Drouwen (gevonden in 1978; Stapert 1979) bevindt zich op ruim 1,6 km afstand van de vindplaats van de afslag van het Drouwenerzand.

B.A.I., Groningen (Dick Stapert)

Literatuur

- D. Stapert, „The hand-axe from Drouwen (prov. of Drente, the Netherlands) and the Upper Archeulian” *Palaeohistoria* 21 (1979), 127-142.
- M. W. ter Wee. *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000, Bladen Emmen West (17W) en Emmen oost (17O)*. Rijks Geologische Dienst, Haarlem 1979.
- P. Tesch. *Geologische kaart van Nederland, Blad 12 (Assen), Kwartblad IV*. Geologische Stichting; uitg. door Topografische Dienst, Den Haag 1938.

LIMBURG

Maastricht-Belvédère

1. Inleiding

Op 29 september 1980 trof W. M. Felder (Rijks Geologische Dienst Heerlen) bij karteringswerkzaamheden in de op de linkeroever van de Maas gelegen löss- en grindgroeve „Belvédère” een artefact aan in de Saalien-löss aldaar. Deze vondst — een groot brok vuursteen waar 2 afslagen afgehaald leken — was voor een van de schrijvers aanleiding om samen met een aantal amateur-archeologen de lösswanden van deze groeve intensief te gaan afzoeken. Deze verkenningen — waarbij met name A. J. Groenendijk te Eckelrade en J. P. de Warrimont te Geulle zich verdienstelijk maakten — leverden nog een 14-tal artefacten op, waarvan het merendeel uit een „vlekkenzone” in de Saalien-löss gehaald werd. Naar aanleiding van deze vondsten werd besloten vanuit het Instituut voor Prehistorie te Leiden een proefopgraving te beginnen op een plaats waar A. J. Groenendijk 4 artefacten bij elkaar had aangetroffen. Deze proefopgraving,

waaraan naast ondergetekenden deelnamen: R. Brongers (student), F. Brounen (student), A. J. Groenendijk en R. Hoek (student), vond plaats van 9 maart 1981 tot en met 20 maart. Met dankbaarheid maken we gewag van de welwillende medewerking die we van de zijde van de „Belvédère”-Steenfabriek en Kiezeexploitatie N.V., de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en van de stadsarcheoloog van Maastricht, Drs. T. Panhuysen, mochten ondervinden.

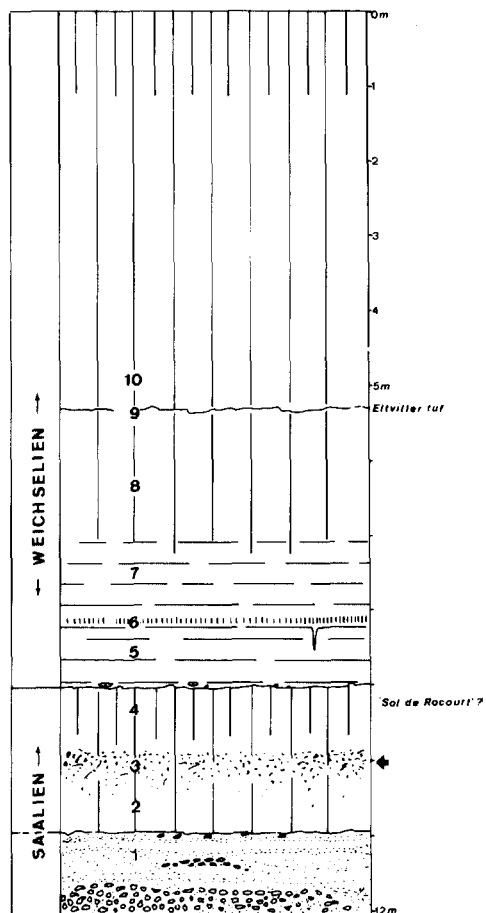
Het geplande verdere onderzoek van de opgravingsplek zelf kon niet uitgevoerd worden, omdat deze lokatie inmiddels door een misverstand grotendeels was weggegraven.

Bij de proefopgraving kon niet alleen de stratigrafische positie van de tot dan toe *in situ* aangetroffen vondsten nader worden onderzocht, maar werd ook een relatief groot aantal artefacten in stratigrafisch verband verzameld.

In dit korte bericht kunnen slechts enkele voorlopige resultaten van ons onderzoek vermeld worden: te zijner tijd zal een van de schrijvers (W.R.) elders uitgebreider op het een en ander ingaan.

2. De stratigrafie

Ter plaatse ligt op fluviaal afzettingen (Afzettingen van Caberg) die tot de formatie van Veghel gerekend worden, een dik pakket Saalien- en Weichselien-lössen (afb. 2; zie o.a. ook Bosch 1975). Over de ouderdom van de Maasafzettingen, die geomorphologisch tot het jongste Middenteras van de Maas gerekend worden, zijn geen exakte gegevens bekend: de Rijks Geologische Dienst Heerlen deelt deze voorlopig in het Holsteinien in, terwijl in de top van de afzettingen van Caberg gevonden fossielen ook op een vroeg-Saalien ouderdom zouden wijzen (Bartstra 1977). Boven de afzettingen van Caberg (eenheid 1 in afb. 2) bevindt zich een gemiddeld twee meter dik pakket Saalien-löss (eenheid 2, 3 en 4 in afb. 2). In de top van dit pakket lijkt zich een interglaciale bodem gevormd te hebben (4), die in het algemeen in het Eemien gedateerd wordt: de Sol de Rocourt (Gullentops 1954). Onder deze — meestal sterk onthoofde — bodem bevindt zich in de „Belvédère” een \pm 40 cm dikke „vlekkenzone” (3) in de Saalien-löss, uit welke horizon vrijwel alle tot nu toe gedane vondsten afkomstig zijn. Boven wat we voorlopig — in afwachting van de resultaten van mikro-morphologisch onderzoek — als de Sol de Rocourt beschouwen, treffen we

Afb. 2. Schematische stratigrafie van de groeve „Belvédère”, gem. Maastricht. Schaal 1:100.
(Tekening W. Roebroeks)

een dik pakket veelal kalkhoudende Weichselien-löss aan, dat in het algemeen 8 tot 10 meter dik is.

Aan de basis is dit pakket veelal gelaagd (eenheden 5 en 7), hetgeen wijst op afzetting onder vochtige omstandigheden. In het midden van dit gelaagde pakket is een grijze, gebleekte horizon waar te nemen (6), die in de literatuur tot voor kort als „Nassboden” betiteld werd (zie o.a. Gullentops en Paulissen 1980).

Hogerop in het profiel tenslotte kunnen we de „Eltviller tuf” aantreffen (9), een 1 tot 2 millimeter dik laagje vulkanische mineralen, het resultaat van een vulkaanuitbarsting in de Eifel, ongeveer 20.000 jaar geleden (Meys 1980; Roebroeks 1981 (in druk); Rohdenburg en Semmel 1971). Analyses van de „tuf” in de

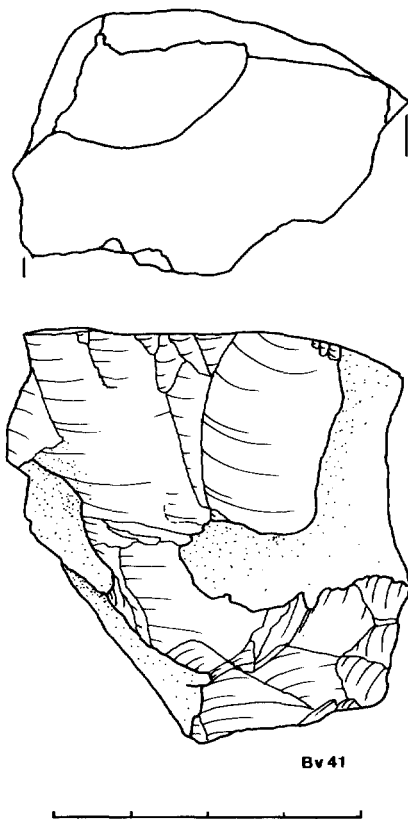
„Belvédère” zijn uitgevoerd door Dr. E. Juvigné (Université de Liège, Géomorphologie et géologie du Quaternaire).

Plaatselijk is de oorspronkelijk horizontale ligging van de Saalien- en een deel van de Weichselien-afzettingen door oplossingsverschijnselen in de kalksteen-ondergrond verstoord, hetgeen ook op de lokatie van onze opgraving het geval was. Het merendeel van deze karstverschijnselen heeft zich waarschijnlijk ná afzetting van de Saalien-löss voorgedaan in het vroeg-Weichselien. De grijze vlekkenzone (3) waar het merendeel van de artefakten zich in bevond, is volgens Dr. P. Buurman (Landbouw Hogeschool Wageningen, afd. Bodemkunde en Geologie) het resultaat van bodemvorming in een fase met weinig vegetatie. Aangezien de artefakten zich bevinden in het sediment waarin zich de bodemvorming heeft voltrokken, zijn zij waarschijnlijk ouder dan deze bodemvormingsfase. Wellicht kan het uitgebreide micromorphologische onderzoek van het lössprofiel in deze nadere gegevens opleveren; dit onderzoek is in handen van Drs. H. J. Múcher (Universiteit van Amsterdam, Fysisch-Geografisch en Bodemkundig Laboratorium), die al eerder het sediment waarin de door W. M. Felder gedane vondst zich bevond, analyseerde.

3. De artefakten

Tijdens het onderzoek vanuit het Instituut voor Prehistorie te Leiden konden 78 artefakten in stratigrafisch verband worden aangetroffen. Een groot aantal hiervan, 49 stuks, kwam tevoorschijn bij het afschaven van het löss-profiel, terwijl bij de opgraving 29 artefakten in het horizontale vlak konden worden geborgen.

Afgezien van een kernsteen (afb. 3) en een mogelijk fragment van een kernsteen gaat het in alle gevallen om afslagen, waarvan twee-derde kleiner is dan 3 centimeter. Een 15-tal artefakten kon samengevoegd worden, waarbij een „joint” van 4 artefakten tot nu toe het maximum is. Onder het afslagmateriaal bevinden zich enkele klingen, onder meer een fraaie Levallois-kling „à talon lisse”, waar distaal re-touche op aangebracht lijkt te zijn (afb. 4). Twee klingen (BV 42 en BV 54) konden aan elkaar gepast worden (afb. 5). Een in de Levallois-techniek vervaardigde „couteau à dos naturel” (afb. 6) wordt momenteel door J. Gysels (Tervuren, Koninklijk Museum voor Centraal Afrika) op „micro-wear” sporen onderzocht, samen met een aantal andere artefakten.

Afb. 3. Kernsteen, Schaal in cm. (Tekening W. Roebroeks)

De concentratie van een dergelijk aantal artefakten op ongeveer 4 m², en de aard van het materiaal (veel zeer kleine afslagen) doet ons veronderstellen dat wij hier gestoten zijn op een plaats, waar in een van de interstadialen van het Saalien vuursteen is bewerkt. De artefakten zijn geslagen uit silex uit de kalksteen van Lanaye, en doen volledig „vers” aan. De middenpaleolithische mens haalde deze vuursteen waarschijnlijk uit de bedding van de Maas, die in het Saalien vlakbij de lokatie van ons proefonderzoek gestroomd moet hebben, op een afstand van hoogstens enkele honderden meters (mond. mededeling W. M. Felder). Zoals reeds vermeld, bevonden alle tijdens ons onderzoek aangetroffen artefakten zich in de vlekkenzone in de Saalien-löss; ook met de bij de voorafgaande verkenningen in stratigrafische context aangetroffen vondsten was dit — op één na — het geval. Het enige artefakt dat zich in een andere stratigrafische positie bevond, werd 28 oktober 1980 door A. J. Groenendijk en een

van de schrijvers (W.R.) aangetroffen in de laagde afzettingen aan de basis van het Weichselienpakket (eenheid 5 in afb. 2). Het artefakt kan tengevolge van de onthoofding van de Saalien-löss in het begin van het Weichselien daar terechtgekomen zijn, maar kan anderzijds ook wijzen op het aanwezig zijn van *meer* vondstniveaus in de groeve Belvédère.

Het veelvuldig voorkomen van verspoelde Saalien-löss in eenheid 5 pleit voor de eerstgenoemde verklaring.

Een in een recente erosie-geul in de Saalien-löss onder de „vlekkenzone” aangetroffen „biface microquien” lijkt daarmee — met de nodige voorzichtigheid — ook in de vlekkenzone teruggeplaatst te kunnen worden. In „Verleden Land” wordt een afbeelding van deze 19 cm lange vuistbijl opgenomen. Te zijner tijd zal dit artefakt elders uitvoerig beschreven worden.

4. Konklusies

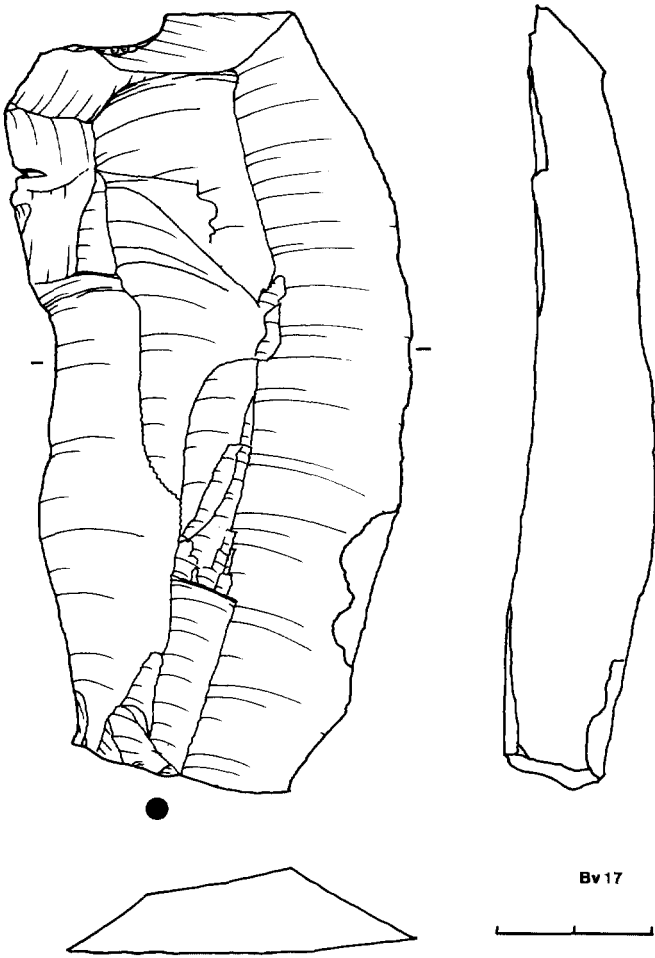
Ter afsluiting kunnen we hier stellen dat het ongeveer een half jaar geleden begonnen intensieve onderzoek van deze groeve nu heeft aangetoond, dat in een van de interstadialen van het Saalien het jongste Middenteras van de Maas — waarschijnlijk herhaaldelijk — door middenpaleolithische mensen bezocht is: zij haalden vuursteen uit de Maasbedding, en bewerkten deze langs de oever.

In dit stadium heeft een korrelatie met andere stratigrafisch gefixeerde vindplaatsen uit de omgeving van Zuid-Limburg weinig zin, alhoewel zich vanuit die stratigrafische positie een vergelijking met de „Fundschrift” B3 te Rheindahlen opdringt (zie o.a. Thieme 1978). Naast Rheindahlen kennen we de Saalienvondsten van Rhenen, terwijl waarschijnlijk ook een groot deel van de vondsten van Luik-St. Walburge in het Saalien te plaatsen is (Roebroeks 1981a, (in druk). Onze aandacht zal voorlopig sterk op de „Belvédère” gericht blijven.

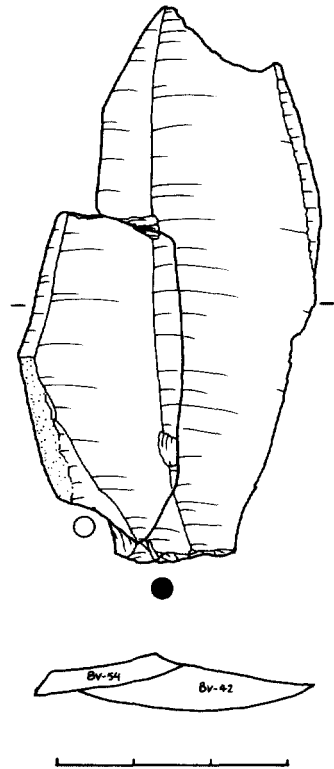
Instituut voor Prehistorie, Leiden
(P. J. R. Modderman en W. Roebroeks)

Literatuur

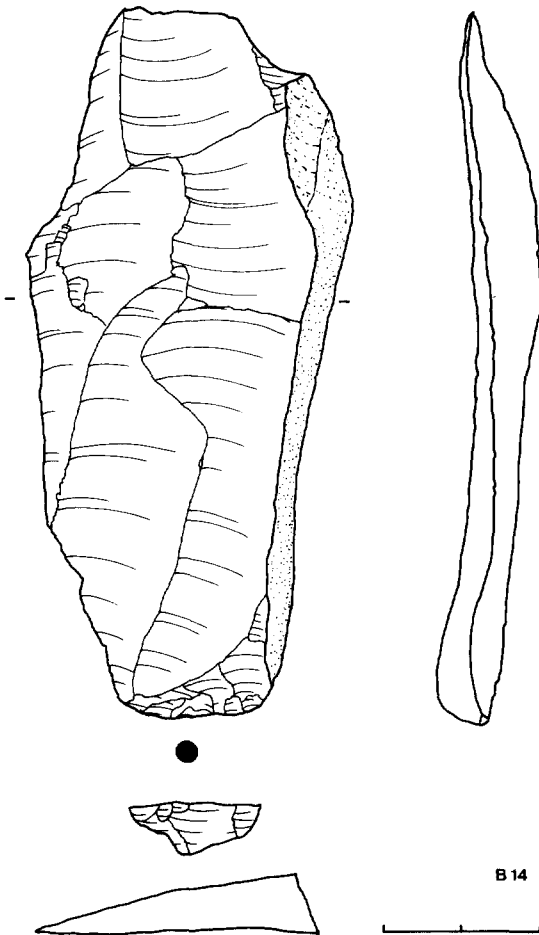
- G. J. Bartstra, „Pseudo-artefakten uit de Pleistocene Maasterrassen van Zuid-Limburg”, *Museologia* 11 (1977), 65-70.
P. W. Bosch, „De groeve ‘Belvédère’ te Maastricht”, *Grondboor + Hamer* 29 (1), (1975), 13-32.

Afb. 4. Levallois-kling. Schaal in cm.
(Tekening W. Roebroeks)

Afb. 5. Twee aan elkaar passende klingen. Schaal in cm. (Tekening W. Roebroeks)

Afb. 6. „Couteau à dos naturel”. Schaal in cm.
(Tekening W. Roebroeks)

- F. Gullentops, „Contributions à la chronologie du pleistocène et des formes du relief en Belgique”, *Mémoires de l'Institut Géologique de l'Université de Louvain* 18 (1954), 125-252.
- F. Gullentops/E. Paulissen, Exkursion 2-15.9.1980 in O. Fränkle (ed.), *Führer zur Exkursion 2 der Deutschen Quartärvereinigung von 14. bis 16.9.1980*, Kiel (1980), 56-83.
- E. P. M. Meijs, „A short Note on the Presence of the Eltville-Tuff Layer in the Surroundings of Maastricht”, *Geologie en Mijnbouw* 59 (4), (1980), 409-410.
- W. Roebroeks, „Middenpaleolithische vondsten uit de gemeente Maastricht”, *Westerheem* (1981) (in druk).
- W. Roebroeks, Zum Problem der geochronologischen Einordnung der mittelpaläolithischen Fundstelle Lüttich-St. Walburge (B.). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 11 (1) (1981a) (in druk).
- H. Rohdenburg/A. Semmel, Bemerkungen zur Stratigraphie des Würm-Lösses im Westlichen Mitteleuropa, *Notiz d. hess. L.-Amt. Bodenforsch.* 99 (1971), 246-252.

H. Thieme, „Rheindahlen” in S. Veil (ed.), *Alt- und mittelsteinzeitliche Fundplätze des Rheinlandes*, Köln-Bonn 1978, 56-69.

Naschrift

Na afsluiting van het manuscript van dit artikel bereikte ons een rapport van Drs. H. J. Múcher (Fysisch-Geografisch en Bodemkundig Laboratorium, Universiteit van Amsterdam) d.d. 19 juni 1981 over de resultaten van het mikromorphologisch onderzoek van het sediment waarin zich het 29 september 1980 door W. M. Felder aangetroffen artefakt bevond.* De resultaten van Múcher's onderzoek, die hier slechts even aangestipt kunnen worden, hebben belangrijke consequenties voor de datering van dit artefakt.

Op basis van de in Zuid-Limburg en omgeving gebruikelijke löss-stratigrafie werd het (makrosopisch ongelaaide) sediment waarin dit artefakt zich bevond door de Rijks Geologische Dienst Heerlen beschouwd als Saalien-löss, waarin zich in het Eemien de Sol de Rocourt gevormd had. Om meer informatie te verkrijgen over de omstandigheden waaronder artefaktvoerende sedimenten in de Belvédère waren afgezet werd door ons H. J. Múcher bij het onderzoek betrokken.

In de slijpplaat nu blijkt het sediment waarin het betreffende artefakt zich bevond afkomstig van een brikgrond (Alfisol) met een kleinspoelingshorizont en een uitspoelingshorizont (A2). Múcher's interpretatie volgende werd de B-horizont van de brikgrond geërodeerd, verplaatst en weer afgezet, waarbij de bodembestanddelen deels als aggregaten werden getransporteerd en tijdens dit transport gedeeltelijk werden afgerond, gedeeltelijk uit elkaar vielen. De instabiele horizont, voornamelijk de A2, werd in de vorm van afzonderlijke siltkorrels getransporteerd en tussen de aggregaten afgezet. Het gaat dus duidelijk om verplaatst materiaal, dat waarschijnlijk van de Rocourtbodem afkomstig is. Mogelijk geschiedde de afzetting van het materiaal in fasen, gelet op het voorkomen van een grove gelaagdheid in de slijpplaat. Wanneer men hiermee bewezen acht dat het artefakt zich inderdaad in verplaatst Rocourt-materiaal bevond, zou de datering van

* H. J. Múcher, *Micromorfologische beschrijving en interpretatie van slijpplaat R. 663 (monsterblikje nr. 17)*. Typoskript Fysisch Geografisch en Bodemkundig Laboratorium, Universiteit van Amsterdam, 19 juni 1981.

dit artefakt aanzienlijk jonger dan de oorspronkelijke Saalien-datering kunnen *uitvallen*.

Het bovengenoemde artefakt bevond zich ca. 70 meter ten NWW van de lokatie van de opgraving, terwijl ook het 'Saalien'-lössprofiel ter plaatse aanzienlijk verschilde van dat zoals in afb. 2 schematisch weergegeven. Bovendien ging het om een geïsoleerd artefakt, terwijl wij bij de opgraving duidelijk met bij elkaar horende vondsten te maken hebben. Wat betreft deze vondsten moeten wij dus — zoals boven reeds vermeld — de resultaten van het lopende mikromorphologische onderzoek afwachten; de gedetailleerde bemonstering van het opgravingsprofiel (in totaal werden 7 slijpplaten vervaardigd) zal ons een goed inzicht in de genese van het lösspakket ter plaatse kunnen verschaffen.

Gezien de belangrijke verschillen in interpretatie met de meer gebruikelijke onderzoeksmethoden zal het belang van mikromorphologisch onderzoek van lössprofielen duidelijk zijn. Signifikant is in deze dat systematisch mikromorphologisch onderzoek van een welhaast 'klassieke' vindplaats als Rheindahlen tot nu toe volledig achterwege gebleven is (mond. med. van Prof. Dr. G. Bosinski, Keulen, d.d. 29 juni 1981).

Venlo

In verband met de wettelijke bescherming is van 4-11 mei 1981 een proefonderzoek gedaan van een als „Generaalsheuvel” bekendstaande grafheuvel op de Jammerdaalse Heide bij Venlo. De technische leiding was in handen van J. W. Noordam. De heuvel ligt aan de rand van een sinds 1880 bekend grafveld (Ort 1884, 86), dat met name in de periode tussen beide oorlogen grotendeels geplunderd is. In 1964 werden een aantal heuvels onderzocht (Hulst 1964, 140-142) terwijl in 1968 nog een clandestiene opgraving door de NJBG werd gepleegd. Het grafveld dateert uit de Vroege IJzertijd (Hallstatt C/D). De vondsten bevinden zich in het Goltziusmuseum te Venlo.

Het onderzoek van de Generaalsheuvel is uitgevoerd middels een N-Z gerichte proefsleuf door het midden van de heuvel. Mede door de aanwezige bebossing kon geen volledig kwadrant worden onderzocht. De heuvel bleek oorspronkelijk een diameter van 35 m te hebben gehad, en was omgeven door een ca. 1,80 m brede en ten opzichte van het oude oppervlak ca. 30 cm diepe greppel. Zoals reeds in 1964

vastgesteld, bleek ook nu het oude oppervlak bijzonder moeilijk herkenbaar. Het werd gekenmerkt door een in vergelijking met het heuvellichaam grotere grindigheid en enkele incidentele houtskooldeeltjes. In tegenstelling tot de direct vergelijkbare tumulus van Hegelsom (Willems 1980, 130-132) kan hieruit echter geen afbranden van de oorspronkelijke begroeiing worden geconcludeerd. De in deze grafheuvel aanwezige plaggenstructuur ontbrak eveneens.

Afgezien van een recente vergraving bedroeg de hoogte van de in één keer opgeworpen heuvel in het midden 90 cm. Er is alle reden om aan te nemen dat deze hoogte nagenoeg overeenstemt met de oorspronkelijke hoogte. De recente ingraving moet het centrale graf geheel verstoord hebben. Een insteek kon niet meer worden vastgesteld. Wel werden in de weer teruggeworpen grond een tiental fragmenten aardewerk en verschillende stukjes crematie teruggevonden. Een aantal fragmenten, waaronder een rand, zijn zeker afkomstig van een *Schrägrandurn* (Hallstatt C/D) waarmee het graf in ieder geval in de Vroege IJzertijd gedateerd wordt. Ook is mogelijk nog een fragment van een schaal aanwezig.

Gezien de grootte van de heuvel mag worden aangenomen dat het hier om een bijzondere begraafing gaat, vergelijkbaar met de graven van Wijchen, Oss (Modderman 1964), Meerlo (Verwers 1976) en Hegelsom (Willems 1980).

R. O. B., Amersfoort (W. J. H. Willems)

Literatuur

- R. S. Hulst, „Venlo, Jammerdaalse Heide”, *Bulletin KNOB* 63 (1964), 140-141.
 P. J. R. Modderman, „The chieftain's grave of Oss reconsidered”, *Bull. Antieke Besch.* 39 (1964), 57-62.
 J. A. Ort, *Oude wegen en landwerken in Limburg en aangrenzende gewesten*, Leiden 1884.
 G. J. Verwers, *Het vorstengraf van Meerlo*, Maastricht 1976.
 W. J. H. Willems, „Hegelsom (gemeente Horst)”, *Bulletin KNOB* 79 (1980), 130-132.

NOORD-HOLLAND

Weesp

Door de heer H. Weenink te Weesp werd in juni 1980 in het uitbreidingsplan Weesp-Aetsveld bij het graven van een sleuf voor vuilstort een kleine concentratie van laatmiddeleeuws aardewerk ontdekt. Een deel van deze vondsten stelde hij voor bestudering beschikbaar. De vindplaats (blad 25H coördinaten

131.18/478.85) lag vermoedelijk op één van de oeverwallen van een zijtak van het riviertje dat vroeger ongeveer ter plaatse van de huidige Aetsveldseweg stroomde (G. W. de Lange en B. Bles, *Structuurplan Weesp. De bodemgesteldheid rond de gemeente Weesp*. Stiboka rapport 623, 1963).

Het bestudeerde aardewerk bestaat uit: *Pingsdorp*: 9 randfragmenten, 1 wandfragment met tuit, 18 wandfragmenten, waarvan 5 beschilderd, en 1 bodemfragment; *Paffrath*: 2 rand-, en 13 wandfragmenten; *kogelpot*, steeds met zandmagering: 11 fragmenten van scherp naar buiten afgeschuinde randen, 1 fragment van een eenvoudig naar boven verdikte rand, en 86 wandfragmenten. Op grond van de gangbare opvattingen moet het complex als geheel gedateerd worden tussen het eind van de 11de en het begin van de 13de eeuw.

E. J. Harenberg deed in een brief (2.2.1975) de voorzichtige suggestie dat ten zuiden van Weesp een verdwenen nederzetting *Overaetwîjs* heeft gelegen. Dit deed hij op grond van bestu-

dering van het verkavelingspatroon in de polders Over- en Binnenaetsveld en van de 14de-eeuwse rentmeestersrekeningen van Amsteland. In de korentiendeposten in deze rekeningen (die overigens relatief zeer weinig opbrengen) is onder meer sprake van *Overaetwiesel*, *over die Aetwiesel*, en *over die Aetwisen*. Deze vormen kunnen worden afgeleid van de waternaam Aetwiesel. Als het hier inderdaad om een nederzetting gaat, komen voor de lokatie daarvan volgens Harenberg vooral de percelen die vanaf de zuidelijke helft van de Aetveldseweg naar het zuidwesten tot aan de landerijen van Nigtevecht opstrekken in aanmerking. Het bovengenoemde riviertje de Aetwiesel, ofwel de kreekkrug, zou dan als ontginningsbasis hebben gediend. Het is niet uitgesloten dat ook de bovenbeschreven vondsten, die echter 350 m noordelijker en ten oosten van de Aetwiesel zijn gedaan, in verband moeten worden gebracht met het verdwenen Overaetwîjs.

IPP, Amsterdam (A. J. Guiran)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniesbree-straat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen, vergezeld van een kort curriculum vitae van de auteur en een keuze-opgave uit vroegere publicaties, in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kun-

nen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden gebezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: ³ R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: ¹⁴ Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à *f* 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt *f* 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1981